Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. ४३४८

Title मीमांसा रत्नं २य परिच्छेदः

Author श्री रघुनाथ भट्टाचार्य

Extent ४० Age

Subject पू. मीमांसा शा.

मीमांसारत्नद्वितीयपरिच्छेदः

४३४८

मी०२०
१ श्रीगणेशाय नमः तदेतन्निरूपितमपि प्रमाणाबद्धं संवितं प्रमेयमंतरेण सदनिर्वचनीयमेव स्यादिति तदर्थं तदपि निरूप्यते तच्च संक्षेपतो द्विविधं भा-
वोऽभावश्चेति तत्राद्यो द्रव्यगुणकर्मसामान्यविषयताशक्तिवैशिष्ट्यभेदेन सप्तविध इति प्राञ्चः वैलक्षण्यमपि पदार्थान्तरं यतः पंचाशद्वर्णानां
नीलारक्तादेश्च विलक्षणाय वहार इति नव्याः द्रव्यादिगुणवैशेषिकस्वीकृतानि नववर्णीं तमश्च ते एकादशेति प्राञ्चः पार्थसारथिस्तु मनः पृथिव्या-
दीनामन्यतरदेव गाढतमस्तु पृथिव्येव विरलनीलानीलाहारवत्तादृशं जलं न तु द्रव्यान्तरमस्याह तत्राचाप्यभावः न तावत्तमसः पृथिवीत्वे
साधकं किंचिदस्ति नीलसमवायितया तस्या धर्मे तु निर्गन्धत्वेन तदभावसाधकेन सत्प्रतिपक्षितं न वानानुभूतो गंधो रसो वेति वाच्यम् अनुभू-
तरूपरसस्पर्शो द्विवानुभूतगंधे प्रमाणाभावात् अन्यथा पवनोऽप्यनुभूतरूपात् पृथिवी अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वात् स्यात् किंचैवं वायो रूपसा-
मान्याभावबुद्धिर्न स्यात् अनुभूते सत्यपि तस्मिन्नयुक्तत्वेन संभवात् न च नास्त्येव सामान्याभावो विशेषाभावातिरिक्त इति वाच्यम् प्रतियोगि-
भेदेनाभावभेदप्रतीतेः पीताभावविषयत्वमिव रूपं नास्तीति प्रतीते रूपसामान्यप्रतियोगिकाभावविषयत्वं ननु एवं रूपवत्यपि रूपसामान्या-
भावबुद्धिः स्यात् सामान्यस्य व्यक्तिमात्रवृत्तित्वान्न तत्र तद्वत्त्वादिति चेन्न सामान्यस्य स्वप्रतियोगिभेदेन तद्वृत्तितापाऽपि सत्त्वात् तथा च यदि
किंचिद्रूपमस्ति तर्हि रूपसामान्यमप्यस्तीति तस्मिन् संयोगो नास्त्येवि तस्मात्तमो नाव निर्गन्धत्वेन बादरशीतत्वाच्च नोदकं न तेजः स्पर्शविलक्षरूपव- राम०
त्वाच्चेनेतरत् नाद्रव्यं चलनीलं परापरविभागवत् महदल्पादि संयुक्तमेवं लोकप्रतीतितः इति परिशेषाद् द्रव्यान्तरमेव तदिति तमसः कर्म १

दिमत्त्वे आलोकं विना चाक्षुषत्वं न स्यादिति चेत् तामसे हि दीपेनाचक्षुर्गोलकस्यैवेतद्गत्वे तत्त्वस्योपगमाद्दृष्टिविपत्तिः यद्वा नीलादिमत्त्वेऽभ्र
मः स्यात्तदा कदाचिदपि निवर्तेत न च तमःप्रत्यये कदाचिदपि नीलादिविषयत्वमस्ति अत एव विषयस्य दोषतः कल्पनापि परास्ता अन्धकारे घटस्य
नीलत्वाग्रहेऽप्यभिचारात् न च घटनीलिमा न गृह्यते घटाग्रहणात्तद्गुणाग्रहणसंभवादिति वाच्यं संयुक्तसमवायघटकतत्पार्थिवघट एवापेक्षितो न तु
तद्ग्रहो मानाभावात् तर्हि नीलात्मना घटोऽगृह्यतामिति चेत् गृह्यतामेव घटत्वात्मना तद्ग्रहे त्वालोकस्यापेक्षा तत्रापि च तमसः साक्षात्कारप्र
तिबंधकस्यापनयनद्वारैवालोकस्योपयोगो न तु कारणतया चक्षुरिवालोकस्यापि कारणतापत्तेः अत एवालोकस्य विषयसंस्कारकत्वमेवेति
सिद्धान्तः अपि च तमःप्रत्यक्षे नालोकः कारणमित्यविवादं तद्यदि भावत्वेनोपपद्यते तदा भावत्वेऽपि अभावचाक्षुषेप्यालोकस्य कारणत्वाद
न्यथा विनापि तेन घटाभावचाक्षुषत्वापत्तेः आलोकाभावेतश्चाक्षुष एवालोको हेतुरन्यथालोकसत्त्वाभ्यां तदनुत्पादापत्तेरिति चेन्न मनात
मश्चाक्षुषे न हेतुः तत्सत्त्वे तमसोऽनुपपत्तेरिति तुल्यं किंच चाक्षुषभावविशेषकमतस्त्वेन कार्यतावच्छेदकं विनाप्यालोकं निर्विकल्पा
पत्तेः किंतु बहिः संयुक्तचाक्षुषत्वं तथा वाच्यं तत्र च बहिःसंयोगत्वमेवेति यावद्व्यापकत्वात् तथैव तमःप्रत्यक्षसाधारण्यात् आलोकस्यापि घटा
दिचाक्षुषकारणता मान्वयव्यतिरेकाभ्यामालोकसंयुक्तचाक्षुष एवान्यथालोकाभावमतम्प्रत्यक्षतापत्तेः न चात एव भावत्वेनापि कार्यका
र्यतावच्छेदकं विशेष्य गौरवात् किंचास्माकं मते क्वचिदालोकः कारणं क्वचित्तदभावो व्यतिरेकाविशेषात् कारणतावच्छेदकशक्तिमत्त्वे

मी-२
२
नेत्यपि स्रवचं अत एव तमोग्रहे च हृदोनोन्मीलनापेक्षा निमीलितचक्षुषापि तद्ग्रहादिति व्यभिचारो नास्त्येवांतमोग्रहे निमीलनस्यैव हेतुत्वात्
इदं तु चिंत्यते तमो नित्यमनित्यं वा तत्र नित्यत्वमनुपपन्नं कार्यकारणप्रवाहकल्पनायां गौरवात्त्वच नित्यमपि परमाणुश्चेत्तर्हि अतीन्द्रियं स्य
शीघ्रस्यात् अमूर्तं चेन्नीरूपं स्यात् आत्मवदिति वाच्यं उभयथाप्यनुपपत्तेः परमाणोस्तु दृष्टिभिन्नस्याप्रामाणिकत्वात् तस्य च मूर्तत्वाभ्युपगमे
स्पर्शवत्त्वापत्तिरप्रयोजकत्वात् परमाणोः स्पर्शवत्त्वे आरम्भकत्वस्यैव प्रयोजकत्वात् तस्माद्विशालत्वादणुमहत्त्वपरिमाणपरंपरैवेयमिति कथं नहि
महत्त्वात्तमादिमत्त्वयरति चेत् निविडसंयोगेन तत्रैव नानापरिमाणोपपत्तेः न तावयवसंयोगपरिमाणारंभकोऽस्य यथा तिमसंगा इति वाच्यं
फलत्वबलेन कश्चिदेवतादृशशक्तिकल्पनात् अन्यथावालाघवस्या भेदेन नानापरिमाणवत्तोनानात्वेऽस्य एवायं घटो वा स्येव वर्धमानो यथा
दृष्टोः सएवायमवादृश्यत इति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः तस्मादप्रामाण्यमुपगतं स्वैर्वर्णैर्निविडो भवतु च तस्मात् क्रमवत्त्वयव्यतिरिक्तोऽस्ति अवयवत्वा
भिमतास्य एव तमसमवायितया परमाणौ निविडसंयोगे रेकता न प्रत्यासत्तिः तथा तथा एकः स्थूलः चतुरणुकः पंचाणुकादिरूपेण अवयव
ह्रियंते परिमाणवत्ति कथं परिमाणांतरमिति चेत् पूर्वपरिमाणवर्धनं संयोगवर्धमानपणावयविन्या इवतादृशसंयोगादेकतापत्ते इद
यपरिमाणोत्तरमवादेवेत्सर्वहि न त्वेवमेवोपपन्नौ द्व्यणुकात् प्रमाणमहत्त्वीति दिक् न च तमो यदि स्पर्शरहितं स्यादमूर्तं स्यादिति वाच्यं अ एमं
त्राप्यप्रयोजकत्वम् यतो यथा परेषां मनो मूर्तं न तु स्पर्शवत् च मूर्तत्वं हि क्रियासमवायिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति न च क्रियायां स्पर्शो विहेतुः २

9

प्रमाणाभावात् न च स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्याभिघातजत्वापामपि स हेतुः किं त्ववच्छेदित्वे व किं पुनः कत्वमहत्त्ववदात्मसंयोगजत्वात् तस्यामिति द्वितीये
पि न क्षतिः न हि मती हृप व्याप्यायेन तस्मि ह सा निवर्त्तेत पवने व्यभिचारात् एतेन तमो न द्रव्यान्तरं किं तु नीलायाः पृथिव्या आरोपे दोषवशात् स्वा
श्रयादि विनिर्मुक्तमिव भासते मति विंब मस्य परवद्याकाश्मेवमुरवमादर्शगतत्वेन वार्त्तिके भावत्वे निरस्तताच्छायापाश्चलत्वमहत्त्वत्वं पर्युक्तं
तत्रैवालवत्वाभिप्रायेण किं तु भावे भावाच्छत्रसाधीनत्वः तं भवीन तत्भावरताशयेनेति कश्चिदाह तदसत् तत्राविद्यमानाया अप्यपृथिव्याः संनिकर्षा
भावेन तत्कृतारूपभानासंभवात् नीलस्यैव तमस्त्वे नीले तमस्त्विमतीनेनीलत्वे नीलमिति व्यवहारानुपपत्तेश्च अपास्तत्वस्यैव चैव नीला पृथिवी तथापि
पृथिव्येव भाति नाम महत्त्ववशेन द्विविधा स्थूलासूक्ष्मा च तत्राद्या स्थावरजंगमानां धात्री अन्या तु नाराच्छगतिप्रतिबंधकावयवसंतानारब्धरूपमा
त्रा अनुद्भूतादोषगुणानां तदा सर्वतोऽस्ति वपरा तु तद्रूपं तेजसाभिभूयते तदा न दृश्यते छायायां वानतिप्रबलेन तेजसा नातीवाभिभूयत
इति सूक्ष्मे वा भाति विदूरवर्तिना वा तेजसाभिभूयते इति यौगस्तं नीलं कदाह वजले व भासते तस्मात् गंधोऽस्तिपरं त्वभिभूतः तथा स्पर्शोपि एत
स्वानकेवलं पृथिव्या एव किं तु चतुर्णामपि भूतानां स्थूलं सूक्ष्मं च रूपमस्ति सर्वत्रास्तीति मितस्य वायोरभ्युपगमात् अस्मदपरमाणोतानां गहनमध्ये
दुततागमनेप्यवनोनोपलभ्येत न हि तत्सर्वं ताद्दशाश्चलनवायुरुपलभ्यते न वाप्यमागंतुकमस्त्येव द्वारदेशेऽभावात् तस्मान्मरुन्मनस्पंदे
अकस्माद्वायोरुपलंभः सूक्ष्माणां पवनानां तत्राव स्थानं मंदतोरणस्य लवायोरारंभे विनानुपपत्तेः तस्मात् तागमयंते तत्सहितेषु पदान्तेम तेते:

मी·१०
३
संहन्यंते तदा स्थूलीभूताः कार्यमभिव्यंजयंते सूक्ष्मत्वादेव च तेषां स्थिरत्वाभिधाने ननु पवनो न वहति सदागतित्वादेव किंतु सूक्ष्मा हि तेन
किंचिच्चालयंतीत्येवं तथा व्यंजनादिना वृक्षशाखाभिव्यंजकपवनाभिघातोत्तिष्ठ एव तथापो शीतस्पर्शानुमिता नाल्पसूक्ष्मो भागोपि सर्वत
भतेजसोः भागाभदृष्टवशेन न कस्मिन्विभागे नाल्पोत्पत्तिः द्विवाचत्वालोकमात्रतथाप्राणिनां अवहारानुगुणं तेजो वर्तते नक्तं तु शीत
पीताग्नपान परिणामार्थं चेष्टानिरोधापनके च भागाणि गणाम वाणप चमत्कत्वमोल्पेरणा — एवं च सति नद्व्यांतरकल्पना यामप्रमाणामस्ती
त्याह तदपि दूषितमाप्यमतिगंधायाः पृथिवीत्वेमानाभावात् पृथिवीत्वे तेजोविरोधित्वाउपपत्तिश्च किंच तस्य रूपं पाकप्रयोजनकाज
घे कथं विरोधिताश्च संसेकं पृथिवीत्वस्याः पाकप्रयोज्यरूपत्वनियमात् समते कथमिति चेत्सत्यं नित्यत्वेपि रूपस्य पाकविशेषवसेवत्वनिश्चत
3
इत्यभ्युपेयं अन्यथा जलेपि नीलापत्तेः किंच तमो द्रव्यमिति मुखं पुष्टिरूं तत्र पृथिवीत्वकल्पनं गुरु न च तत्रापि द्रव्यांतरकल्पनं गुरु समं तत्र द्रव्यांतर
त्वस्यार्थसिद्धत्वात् पृथिवीत्वस्य कल्पने गौरवादेव पृथिवीत्वाभावसिद्धौ तत्सिद्धिरिति दिक् आकाशे किं मानमिति चेत्तच्छ्रोत्रमतीमोद्विषयमु
न्मीलितचक्षुषापि च्युतिसंगमध्येपि न च कश्चिन्नष्टव्याभाव एव तस्य विषय इत्याहुस्तत्वात् कथमन्यथा विचाकृष्टमिति चेत्कालवत् नहि क्षणलव
मुहूर्तादिरहितो घटः प्रतीयते चक्षुषा तथा तमनुपतघटस्य स्मृतिकाले तदानीं घट आसीन्नेवेति संदेहापत्तेः न चात्यंतं हृदेव च क्षणे
एम्
त्यागिति कथमनन्यापकारित्वं वर्णनत्वात्प्रषमितिवाच्यं आकाशवाप्यक्षवदणोपादानमादिरूपगत्वाद्देवप्रत्यक्षं कथमन्यथेति तरसपृष्टभकपृथिवी
२

चक्षुषे आलोकस्य कारणत्वात् तेजोंऽशस्यत्वमभिमततत्प्रत्यक्षप्रकाशकत्वात् नास्त्येवोष्ण्यं तेज इति च वक्ष्यते अथ कठिनद्रव्यानुपलब्ध्याग
नुपलब्ध्या सूक्ष्ममनस्य यः चक्षुस्त्वनुपपत्तेर्योग्यतासंपादकतया मया सिद्धमिति चेन्न तथात्वस्य श्यामलं नभ आपस्यन् भोविशेषकस्य चाक्षुषत्वं विनानु
पपत्तेः यत्तु वर्णसमवायिकारणतया काशं साधयन्ति वर्णस्य विभुनो नित्यत्वात् तथा हि वर्णो द्रव्यं स्यात् तच्छ्रेणग्रहणोपमानत्वादात्मवत् अनु
त्पत्तेर्हि वर्णो विनैवाश्रयं न वा स आश्रयकल्पनायां प्रमाणमस्ति गुणत्वमेव मानमिति चेन्नासिद्धेः वर्णो न गुणो द्रव्यं वा अविद्यमानाश्रयत्वात्स
वत्त्विति न चाश्रयोजकत्वं विनैवाश्रयकल्पनयोपपत्तेः नतु तत्र मानाभावात् मननलिङ्गं मानमिति चेत् आत्मसुखादिसाक्षात्कारः न च तत्स्यापि व्यादि
चतुरूपेंऽतर्भवति अपरिमितत्वात् न चाकाशादिरिति तथा मतात् मनस्त्वजातेरेकमात्रवृत्तित्वाप्रसङ्गात् मनस्त्वं च जातिः सुखसाक्षात्कारजनक
तावच्छेदिका सुखसाक्षात्कारकारणस्यात्मनः कर्त्राभेदस्तु न शङ्क्यः किन्तु मपि शङ्को मनसोऽपरिमितत्वं तु परिमाणतो मानाभावादेव सिद्धं आत्मनः
वा आत्मा विभुत्वात् परममहत्त्वपरिमाणवदिति चेन्नानवच्छिन्नसम्बन्धं वस्तुप्रदेशकालनत्त्वं विभुत्वे सति आत्मनो विभुत्वे इष्यत इति वा निक
विरोधात् परममहत्परिमाणस्य वा सर्वगणोऽयं येऽवक्ष्यते च सर्वत्र कार्योपलब्धिरात्मनो विभुत्वे लिङ्गं तन्मनसोऽपि कर्तृकारणयोरेककार्यत्वा
त्प्रयोगपद्ज्ञानानुपपत्तिर्मनसोऽणुत्वे मानमिति चेत् तर्हि सात्मानमप्यणुं कुर्यात् तस्यापि विभुत्वे सर्वार्थग्रहणापत्तेः इन्द्रियादीनि तस्य नियाम
कानीति चेन्न चक्षुरादीनामप्यापि कदाचिदग्रहणात् यथा तत्र योग्यतासहितानामिन्द्रियार्थयोः संनिकर्षः इति व्यवस्थात् तथा मनो वं भवेपि

कश्चिद्देवकार्यानुमापकोऽप्यताकल्पनान्नाव्यवस्थेति तस्य च मेव च मनो वैभवमनन्तव्यदृशीयपति आत्मवृत्तमनतोऽपि निमित्तात्त्वङ्गतत्वाद्वेति स्मरणमनः १
४ कृदीर्घशष्कुलीभक्षणादौ युगपत्संवेद्यपरस्मृतानामनुपपत्तिमहत्त्वगः न च क्रमिकाण्येव तानि कल्पकाभावात् न चात एव मध्यमपरिमाणं मनः तं को
चविकासशालि चेति तेन व्याप्तं गृह्णाति युगपज्ज्ञानोत्पत्तिरिति वाच्यं निरवयवस्य तस्य कोचविकासानुपपत्तेः अवयवकल्पनायां च ममारम्भावुत्पत्तौ गौरवं ग्रला
वनन्तत्तन्निकर्षैः नेन्द्रियविशेषकल्पनायामपि गौरवमेवेति वाच्यं तत्तत्सन्निकर्षविशेषकल्पनायामेव शक्तेः कल्पनात्सांहंगे युगपज्ज्ञानानुपपत्तिस्तु इन्द्रिय
सन्निकर्षयोग्यतायाः शक्तिप्रायाविरहादेवोपपन्नेति दिक् अणुमनःपक्षेऽपि रासनज्ञानदशायां त्वाचस्पर्शस्यानुत्पादापत्तेः सन्निकर्षविशेष
स्यावश्यं कल्पनावृत्तितस्मान्नैवमात्रग्राहो मनसो बहिरिन्द्रियाणामवच्छेदेन श्रोत्रसंयोगादेव तत्तद्भवतीति दृष्टाणाम् बुद्धिपूर्वकमेव तत्काची
नश्रोत्रशष्कुलीमनःसंयोग एव फलबलादेवोच्छ्रितेः कल्पनात् न च मनः परमाणुरिति कं प्रत्यक्षतद्गुणत्वात् तथा च मनः प्रत्यक्षतद्गुणग्राहकत्वा
त्प्रत्यक्षतीयगुणग्राहकं तत्त्वातीयगुणवदिति वाच्यं अप्रयोजकत्वात् शब्दस्य गुणत्वासिद्धेः ध्वनिरपि वायुगुण एव न त्वनुमानतथेन्द्रियत्वे
लाक्षात्कारकारणतायां स्वासाचतुष्वत्वस्य सजनकज्ञानहेतुमनःसंयोगाश्रयत्वात्मकेन्द्रियत्वसिद्धिरिति चेत् आत्मादिसाक्षात्कारेण साधारणाकार
णत्वस्य क्रियात्वादिसत्येन तत्साधनात् इन्द्रियत्वस्य जातित्वादेव वा स्वर्गोपयोगिद्येवप्रीतत्वात् न च तस्य सन्तानेऽस्मिन्संयोगान्न दृष्टनाशाप एमं
त्तिरिति वाच्यं पार्थिवद्रव्यत्वेन नाश्यतायामानाभावात् यत्नैत्तदादिद्रव्यत्वादिकं न श्यत्सम्यग्मिहं योगतस्य सुमयपत्तिं तत्त्वानुगते नाश्यतावच्छेदकं पा ४

र्थिवद्रव्यत्वमितिचेन्न आश्रितसंयोगजन्यनाशप्रतियोगितावच्छेदकं न ततजलद्रव्यत्वस्यापि तन्नाशप्रयत्नात् तदितरद्रव्यत्वनाशनिरूपितप्रतियोगिता
याअवच्छेदकं तदितिचेन्न तद्देशानुगतनाशप्रतावच्छेदकाभावेपि क्षतेरभावात् जन्यतावच्छेदकवत्तनवनाशंप्रतिप्रतियोगिनोपाजनक
तातस्यात्र्यवच्छेदकं ततः तयेस्मिन्द्रव्यत्वेमतियोपिताप्रमाणाभिद्धा न हृतत्पात्राजलस्त्वर्णादिपार्थिवसाधारणपतद्रुपयजनकतायाएक
स्याएवोचितत्वात् किंचतत्कृतद्रव्यत्वोच्छेदप्रतिबंधकतेजः कल्पनापेक्षयानलसंयोगस्यतन्नाशाशक्तिकल्पनैवन्याय्यासाफल्यादृशेनग
म्याहिस्तापवादस्वर्णादेद्रव्यत्वेनप्रतिबंधकताजनकस्यापिहूपमेदेनप्रतिबंधकतापावन्त्यनुमितौवन्त्यनुमितिंविनानुपपत्त्यादेहेरूपसंभ
पन्नस्तवर्णमिस्यागमोयदिसस्तत्तदापिवह्निनाप्रतिपालनीपत्वमेवतस्यापत्वनतुपुत्रत्वंकमालंवेतिदिक् गुणत्वरूपरसगंधस्पर्शसंख्या
परिमाणसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाः ऊनविंशतिः अदृष्टयोः शक्तिरूपत्वात् एष
त्वस्यतुसामान्याभावरूपत्वात् नचाभावस्यावृत्तिनिरूप्यत्वात् यत्नास्तुः एषगितिपंचम्यनुपपत्तिः अथपापदः पटेनेस्तुत्रापितदापत्तिर्वेति
वाच्यम् घटादितरः परादमऽतिवदुपपत्तेः यथाहितत्रप्रतियोगित्वएवपंचम्यनुक्षिप्ता तथात्रापिनजपदस्ययोगेनुनमवयस्ययोगादेवनत्वेताव
त्तैवार्थभेदोनवाऽपादानपंचम्याऽद्र्वावधित्वमर्थः अन्यथारूपाक्रमः पृथगितिमतीतिः पृथक्त्वेनगुणाः किंतुपदार्थान्तरमितिस्यात् नचपृथक्त्वे
कार्यत्वसमवायात्तत्रतथाव्यवहारः पदार्थेरूपपदात्पृथगित्यत्रतत्प्रयोगतेः विभागस्तुसंयोगाभावोनपृथक्गुणः नवसंयोगीनगुणाः किंतुवि

मी॰ र॰ ५ भागाभावप्रसङ्ग इत्येव किंन स्यादिति वाच्यं तथा सति शरकर्मानन्तरक्षण एव शरः संयोगीति विध्यापत्तेः कर्मणा उत्तरदेशविभागध्वंसे जननीये ऽस्मानपेक्षणात् नचो
त्तरदेशविभाग एव नास्तीति वाच्यं शर उत्तरदेशाद्विभक्त इति प्रतीतेः प्रमाणात् तस्य पूर्वोत्तरदेशाकर्मजविभागाभावे हेतुरिति वाच्यं तस्यापि सत्तादेव
तथाप्याव्यवहितमेवोत्तरदेशसंयुक्तः शर इति बुद्धिः स्यात् तस्मात्पूर्वोत्तरदेशयोर्विभक्तबुद्धिः कर्मणान्तराशात् तस्मात् संयोगसंसर्गाभाव
एव विभागः अत एव हिमालयविंध्ययोरपि विभक्तबुद्धिः नचैवं तत्परमाण्वोरपि तद्व्यापत्तिरिति वाच्यं स्वरूपसम्बन्धेऽभक्तमिति प्रतीतिप्रसङ्गस्य सत्वेन त
त्रापि तत्सत्त्वात् केचित्तु संयोगध्वंसः स्वसमानाधिकरणसंयोगकालीन एव विभाग इत्याचक्षते नच विभागः सच्छिन्नमितीतेर्विभागो भावरू
पन्निवाच्यं अभावः सच्छिन्नमितीतेरभावोऽपि भाव एवेत्यापत्तेः प्रामाणिकत्वमेव तत्र सत्त्वमिति चेत्तुल्यमिहापि अथ संयोगनाशकतया विभागः
सिद्ध्यतीति नच कर्मणा एव संयोगनाशकत्वं अंगुलीकर्मणा तरुसंयोगनाशोऽपि पाणितरुसंयोगनाशासंभवात् पाणौ कर्माभावात् तस्मा
दंगुलीकर्मणांऽगुलीतरुविभागस्ततः पाणितरुविभागः ततः पाणितरुसंयोगनाश इति चेत् अंगुलीपाणिपरस्परावयवावयविनोरभेदेनांगुली
कर्मणा एव पाणिकर्मत्वात् तेनैव पाणिकर्मणैव पाणितरुविभागोत्पत्तेः येषामपि तयोर्भेदस्तेषामपि अधिकरणमपि कर्मैवकारणमस्तु
गणांतरकल्पनायां गौरवात् नचातिप्रसंगः फलबलेन स्वाश्रयप्राप्तिसंयोगत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वकल्पनात् अत एव वंशदलवि एमं
भागजशब्दोऽपि तदुत्पत्तिसंयोगध्वंसादेवासमवायिकारणात् वंशदलाकाशसंयोग एव यत्तु संयोगासमवायिकारणकशब्दत्वं संयोग ५

निमित्तकारणत्वव्याप्यमिह तद्व्याप्यत्वात् तद्व्याप्तिरिति तन्न तद्व्याप्यत्वे मानाभावात् भेर्याकाशसंयोगजे भेरीदण्डसंयोगजत्वं दृष्टम्
इति चेन्न सहचारमात्रदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकत्वात् अन्वयव्यतिरेकशालिसंयोगतावकत्वस्योपाधित्वात् तद्गुणान्तरकल्पनाप्रसक्तेः क्रमतिकृ
त्वतर्कपराहतत्वाच्च ननु संस्कारोपि कथं गुणान्तरं वेगाख्यस्य तस्य कर्मसन्तानारम्भकत्वात् पूर्वपूर्वकर्मणामेवोत्तरोत्तरसंयोगपर्यन्तं तत्तद्धेतुसम्भवे:
नच कर्मजनककर्मजन्यं कर्मत्वादाद्यकर्मवदिति वाच्यं नोदनादिजन्यत्वस्योपाधित्वात् भावनापास्तत्वज्ञानाहितशान्तभेदात् मोक्षणादिकर्म
जन्यसंस्कारस्य शक्तिमध्य एवान्तर्भावात् स्थितिस्थापकस्तु धनुरादिवन्मनस्क्रियाजन्यः संस्कारश्चेत् हि कर्मोपहितात्मशक्तिरेव अपगृहीतादिषु
तत्स्वकारणगुणपूर्वको गुण इति मन्तव्यं तर्हि वाच्यं तत्र मानमिति चेन्न स्वस्थानसंयोगजनककर्मणः प्रसह्यीक्रियमाणस्य साधारणका
रणत्वापातात्सिद्धेः स्ववनावनमनजन्यः नानावनमनज्ञानानां नानासंस्कारकल्पनायां गुरुत्वात् नचैक एव सः सामग्रीभेदात् तस्मात्कुतस्तम
पि तु स्मः स्वसमवायिकारणस्य शक्तिभेद एव सप्रयोजको न तु गुणान्तरमिति चेत् तर्हि नोदनादेरपि तद्धेतुत्वेन स्यात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्सि
द्धेरिति चेन्न स्वसम्बन्धं तु लाघवेन तस्यैव तत्कर्मत्वेन कार्यतायां तद्गुणत्वेन कारणताया अपि सिद्धेः नचैवं वेगोपि सिध्येदिति वाच्यं नोदनेनै
वास्योपपत्तिसिद्धेः द्वितीयकर्मकाले नोदनं नास्तीति चेदाद्यकर्मणा तस्यैव द्वितीयेपि जनकत्वादिति वेगेन चलतीति प्रत्ययस्यापि चलतीतिः स
मयविशेष एव विषयः आद्यकृतमिति वेगाभावदशायामपि तत्संयोगस्याभिव्यक्तेः स्वीकारादिति दिक् विशेषस्तु गुणादिगतोऽप्यवश्यक

मी॰र॰
६

स्यानवैलक्षण्यापेनाप्यसिद्धेः समवायपक्षे वैशेषिकानां नाप्रसक्तिसिद्धेः नचप्रमाणान्तरं जातिजातिमतोस्तादात्म्यादीनामरे भेदादेवास्मन्मते नोक्ते
वसाधितं वसामान्यादीनां तादात्म्यप्रमाणाभावे समवायोपि तथैव निराकृतः वैशिष्ट्यमतिरिक्तमभ्युपेयं अमयादेशीप्रत्ययरतिप्रसङ्गानुपपत्तेः
नवप्रयोग एवास्य विषयः घटवद्दृष्टे पितस्सतेन प्रत्यक्षीदंड इत्यपिप्रसक्तापत्तेः वैशिष्ट्यास्यपत्वमेव विशेष्यत्वं तच्चिह्नरूपकमेव विशेषणमि
तिनातिप्रसङ्गः अत्रच मनोतिरिक्तामेव सर्वोत्तिद्व्यातिम सक्षागि प्रमाणकमणकयोरभावादेव न व्यभिचारः नचत्रसरेणुर्जन्यमह
त्वाश्रयपक्षापृथग्वद्व्यत्वादित्येव परम्परया तद्विभपक्षाधकं अप्रयोजकत्वात् रूपसमानाधिकरणमहत्त्वस्यैव तत्प्रयोजकत्वात् नचतद्वि
6 भपमपिगगनादेर्विनापितेन चाक्षुषत्वोपगमात् तथाचजन्यमहत्त्वाख्या वात्ता रूपग्राहकता अतएवच त्रसरेणुमहत्त्वं तन्मेधा स्पर्शमहत्व
वत्वादित्यप्रयोजकं वा स्पर्शपरम्पर्यन्तं च गगनादौ महत्त्वविरहस्यावेदपि प्रमाणालाभात् पवनमहत्वे साध्यस्यसत्वादेवत्रसरेणुमहत्वेसा
ध्यस्यसंदिग्धत्वात् सभवतो ममनुतत्रैव हेतोस्तत्सहितस्यापि व्यभिचार एव एतेन तस्मिन्नेव साध्ये प्रकृष्टमहत्वत्वादित्यपि परास्तम्
अपकर्षजन्यत्वस्याप्रयोजकत्वात् उत्कर्ष एव कारणमप्रयोजकत्वाद्भावादेवापकर्षे इतिदिक् वायुर्नेमसप्रकोनीरूपद्रव्यत्वादिति चेन्नापस्य
कदाचित्काष्ठत्वप्रयोजकता हेमाविनाशादपि चानिरस्तोवस्पार्शनमसक्षतापतेस्तत्प्रयोजकत्वानुकूलतः वाक्षुषत्वान्नास्ति बाधाः वक्ष्यत्येव की
त्वेनेतरसमपितस्मतीतेः कालदिशोः सत्वमेवासिद्धमिति चेन्न परापरव्यतिकरप्रत्ययवेद्यतायाः सिद्धत्वात् नन्विदमस्मिन्नादिप्रत्ययाः कालेनविषयीकुर्व

एम॰
६

तिकिलाविशेषकाः कालोपाधय एव तद्विषया इति चेन्न विशिष्टविषये कालस्यानुगतस्य प्रतीतेः एवमेवमस्मादिदं पूर्वं गगनं पश्चिमेनोत्तरेण
दक्षिणेन पूर्वं दक्षिणेन दक्षिणापरेणापरेणोत्तरेणोत्तरपूर्वेण अधस्तादुपरिष्टाच्चेति दश सु प्रत्ययेषु देशकालानुगतमप्रत्ययान्तरसिद्धिः नच
भट्टमतेऽतिरिक्तः कालो नास्त्येवेति वाच्यं यावज्जीवाधिकरणे वैशेषिकामराजिल्पपरिहाराय योपपत्त्या तद्व्यपि संनिधानात् किंच कालदिगा
दिव्यवहारः आजानिको लोकानां नकालोपाधिनिमित्तकउपाधित्वादेव नचोपाधित्वमप्रसिद्धमेवेति वाच्यं लोकव्यवहारविरोधात् किंच
कालोऽस्मिल्लोके समयपक्वदिति भगवता नादिनिधनेनाभेदोनोपाधीनां संभवति नचतर्हि नास्त्येवातिरिक्तः कालस्तैर्नैवामप्पासिद्धेरिति वाच्यं
कालस्याचेतनस्यतेन महासत्ताभेदाभावात् नचाचेतनत्वमेवासिद्धं लोकसमसिद्धिसिद्धत्वात् अतएव दिगपि नतेनासत्ताभिन्ना लोक
व्यवहारप्रमाणाविरुद्धत्वमुक्तं तत्पक्षे वोचिता कालोपाधिस्तु न तपनपरिस्पंद एव रात्रौ तदभावात् नराजन्ममात्रशरणोदो क्रिया
या एव तदभिधानात् प्रमाणाभावाच्च नच क्रियाया एव कालोपाधित्वे तस्याः क्षणचतुष्टयावस्थायितया स्थूलः कालोपाधिर्न स्यादिति
वाच्यं अवान्तरपानिमेषाणां क्वाप्यत्वस्य शास्त्रोक्तत्वस्यानुपपत्तेर्निमेषाणां स्थायित्वाभावात् अपि तिलीकार्यत्वात् नचाणुपलक्षिविरोधः सू
क्ष्मरूपेणास्थापितत्वात् अथ यातदानीमसतप्रतीतावस्थापिनस्यादि सूक्तः प्रमाणरूपेतत्रकालोपाधिलक्षणमपि त्रिंशत्वादि घटि
तमवयवमेवेति नानुपपत्तिः किंच स्थूलकालस्यास्थापितेपि तावन्निमेषावयवं तस्मिन्स्थायिभावत्वेऽपि तावतीव भावानां स्थायित्वमिति न

भी॰ र॰ काचित्स्मृतिः किंचतावतो निमेषाणां ध्वंस एव कार्यानैव क्रियायाः कालोपाधित्वभंगः प्रतियोगिध्वंसयोरभेदस्य व्यवस्थापितत्वात् भेदे प्रे
पि क्रियाणां विनाशनिरूपकत्वेन पांपरपातदुपाधित्वात् न नैवं कालोपाधीनामतीन्द्रियत्वमपि प्रत्यक्षपरिशेषदस्य परकीयस्य चक्षुषापि ग्रहसंभवा
त्स्वचक्षुः प्रत्यक्षपरिस्यापि दूरदानी घट इति प्रतीतिविषयत्वेनाप्यावच्छिन्नचक्षुः संयोगविरहदशायामपि प्रमितत्वेन तदभयग्रह एव तस्य हेतुत्वात् न च च
क्षुषः संयोग एव व्यापारः उन्मीलितस्यैव तस्यैव तत्त्वात् नचैवं दूरस्य स्यापि ग्रहापत्तिः तदानीतत्संयोग्यताविरहात् रश्मिचपलोत्क्षेपाकदाचि
हरश्मदशायां दूरस्यास्यापि प्रतीतिदर्शनत मित्यपास्थापत्तिः स मुमधत इति शक्तिमात्वेन मानानां नाशक्ति रिहनः कांचित्प्रतीतो नावस्थायैप
रोक्षामिवविद्यते आत्मा स्वस्यापरोक्ष एवपरमात्मा तु नित्यविज्ञानमानंदं ब्रह्मेति छेत्तुं स्तरणीवेदितव्यो वा परमेव च यस्तद्ब्रह्मणोनिष्ठ्यातोपरं ब्र
ह्माधिगच्छतीति श्रुतिसिद्ध एव माव जुम्यकर्तृतेव परं तस्य नास्ति माना भावात् बाधकमानमस्तावत्तथाहि वेदितव्यत्वेन सिद्ध आत्मा यदिक
र्तास्या जन्यज्ञानादिमान्स्यात् जन्यस्य ज्ञानत्वानुपपत्तेरिंद्रियादिगुणलिंकयाजन्योत्पात्मनो गुणविशेषो ज्ञानं चिकीर्षा जन्या हि कृतिरि
च्छाधनता जन्या हि चिकीर्षा कथ्यते जगत्कर्तृत्वबोधिकाश्रुतिस्तु निरंजनत्वादिबोधकश्रुत्या समप्रतिशाखा किंच प्रयोजनं तमेवार्थं बोधयतिवे
दः स्वाध्यायविधिविहितत्वात् जगत्कर्तृत्वाबोधः स्वतः पारलौ वा प्रयोजनं च ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवतीति वाक्यात् आनंदस्य प्रबोधस्यैव जीवस्यानं राम
दप्राप्तिः न हि जीवस्य ब्रह्मरूपता भवनमसंतदीयानंदरूपताभवनातिरिक्तातस्यप्रआनंदो निमः स एव जीवस्य स्वरूपमिति स्वेन साक्षात्कार

विषयो भवतीति निःकृष्टार्थः यतस्तस्मान्नेदं हन्ति संभवतीति प्रयोजनस्य संबोधः तस्मादुपास्य एव भगवान् तदनुग्रहाधिकारणं भट्टाचार्यैः
तथा व्योमशरीरे ष्विपरमात्मा श्रुतौ श्रुतः इत्यते वारिणानि संयः स्वेष्वेतिशाह्नितइति इति द्रव्यपदार्थः अपगतो बहुरूपाणां नानानीलानां रूपाणां दि
नाभेदेन तानि लेकात्मकामेव नीलतानीलतमादि प्रसमयतक्ति विरुद्धहरूपानुप्रवेशेन पदितु कर्कोदित्यु गुणो मत इति वार्त्तिकानुसारेण शोणो
ष्वलैकार्यसमवायी गुणः वस्तुतस्तु धेनुलादयश्च अयोगगतवयोवस्याविशेषास्तथा कारणलादयः कपिशावकादिगताश्च वस्याविशेषाः एवं तदाते
पि संतु नाना किंतु प्रतिव्यक्ति नियता एव रूपाणामनन्तरा गुणाभिन्नतस्य समवेशान्नातिप्रसक्तिः तावृते चान्निसंतानमनायासेन कपाले संयोगविशे
षाच्छुभावापन्नेकपालद्वय एवं च घटे प्रतीयते नानारूपारब्धे चित्रस्यैव चित्रत्वेन प्रतीयते ननु चित्रं विजातीयं रूपं मानाभावात् एतेनैव
रसस्पर्शगंधाश्च विख्याताः तेषामप्यवयवगतानां तत्रोपलंभात् अस्य समस्यानुपलब्धि बाधितत्वादेतेनैव तेषां पाकजत्वाभावो व्याख्यातः
कश्चित्पाकविशेषवशेवतानि तिष्ठंति तदभाववति तत्रैव नितिलोकानां पाकजत्वभ्रमो वस्तुतस्तु पाकविशेषकालीनमेव तत्तत्तदधि
करणानाम्कालीनमित्युपलब्धानुपलब्धी संख्यानुवैशेषिकमिश्राततुल्यमयापा कश्चित्क्रियाणामपि स्वीक्रियते तिद्धयाकृती
र्गलोतीसाहाय्यतो न द्रव्यमात्रसमवायिनी एवेति एतावान्विशेषः अपरिमितत्वं तु न यान्द्वीपात्ततः संख्यातरं मानाभावात् किं तु नि
तवद्रव्यनिरसंख्याकत्वमेव अवधानदक्षिणाधिकरणोऽएकादेशपवृत्तेद्वयः शतं देपततहत्वं हेयमपरिमितत्वञ्च स्वतो द्रव्यनिष्ठ

मी.१.
८

त्वापाः शब्दात्वामित्यप्रमितिमित्याख्यातत्वात् नापि प्रमाणाभावः देपक्ष्यस्यावश्यंसंख्यासत्वात् बहुत्वसंख्यांतरमिति किं दलीकृतां मतं त
भ एकत्वं द्वित्वादिति संख्यांतरसंख्यातेनोपाधिनैव बहुत्वव्यवहारोपपत्तौ तत्र प्रमाणाभावात् एवं तत्सैकत्वसहितमेकैकत्वमेव द्वित्वं द्वित्वसहितमे
कैकत्वं त्रित्वं त्रित्वसहितमेकैकत्वमेव चतुष्ट्वं स्यात् साहित्यं चापमेकोपमेकरूपापेक्षाबुद्धिविषयत्वं न तु द्वित्वादिकं संख्यांतरमिति चेन्न का
णोहानि पर्यायपर्यायात्मनात्वेवमहासंख्या सर्वांतापरिच्छेदकत्वात् नासौ कर्मविशेषणामिति नास्तिकं तु संख्यापानाबांतरैजातादिमित्राये
ण किंत्वेकत्वद्वित्वादेर्विशिष्टसंख्यैव लक्षणपि तदभिन्नैव अत एवनैकत्वस्य जातित्वं स्वजातित्वमेकत्वानां भेदाभ्युपगमात् न चैव भेदएवमा
त्वकत्वयासत्ति संख्यागतनानाजातीनां तदाश्रयपर्यवसायिनां चभेदकत्वनाप्यन्तकवृत्तस्यैवभेदापत्तेः परिच्छिन्नत्वेनोपाधिमतिसंधाने द्वित्वादि
प्रसपश्यते तदा बहुत्वमपि त्रित्वादिव्यापकं संख्यांतरमेवास्थेयम् अत्र संख्या पदार्थांतरं न गुणाः एकं रूपमिति प्रतीतेर्गुणवृत्तित्व
सभागुणत्वात्साकर्मवृत्तित्वस्य चाभ्युपगमात् तन्न चकर्मासत्वेन समवायिकारणत्वेन गुणत्वसिद्धिरिति वाच्यं अप्रयोजकत्वात् अन्य
था गुणो समवायिकारणत्वादित्यपि स्यात् अपि चैकत्वस्य समवायिकारणत्वमपि नास्ति अवयवैकत्वस्य जन्यत्वे मात्रा समवायिकार
णमात्रादेवोत्पत्तेः पत्रैवान्वयव्यतिरेकौ स्तु द्रव्यसमवायिकारणं कारणत्वात् यासौ कार्यं न त्वसमवायिकारणत्वेन कार्यं कारणगामतरे कार्थे गुणं
समवायप्रत्यासत्त्या कारणत्वस्य कारणतावच्छेदको मानाभावादिति भीन्नैकैकदेशिनः तन्न च्छंनहि गुणकर्मवृत्तित्वं गुणत्वलक्षणं घटकं येन गु ८

8

णत्वं न स्यात् किं तु गुणगतो जातिविशेषः स च रूपादावि व संख्यायामपि महत्त्वविषयबलादेव सिद्धः किं चासमवायि संयोगकर्मणोरेवेति सर्वसिद्धं च्य
स्ति च समानमहत्त्वेरस्मैतस्यैवोरध्वमपेक्ष्य बहुत्वे तस्यैवारब्धद्व्यपरिमाणं सम्भवति संख्यापाः कारणत्वं तत्त्वासमवायिकारणत्वपर्याप्तस्य समवेतत्वं तस्य
कर्मत्वेनाभिन्नेऽसमवायित्वानुगतसिद्धिः गुणवृत्तित्वे न गुणाभिन्नकल्पनात्वतिरिक्तपदार्थकल्पनागौरवमस्येति दिक् परिमाणं चतुर्विधम्
अणुमहत्ह्रस्वदीर्घं चेति वैशेषिकाः तेषां चाणुपरिमाणं परमाणुद्व्यणुकयोरेव न चापि द्व्यणुकपरिमाणे ह्रस्वत्वं परममहत्त्वं तु परमाणुपरिमा
णे न परमदीर्घत्वमपि परममहत्परिमाणे कार्यसमवेतदीर्घत्वमात्रं महत्त्वे कार्यसमवेतमिति निःकर्षः स तु न युक्तः परमाणुद्व्यणुकयोरती
न्द्रिययोर्मानाभावात् अणुपरिमाणयोर्ह्रस्वत्वयोरपि न तावद्द्रव्यत्वसाधकत्वं व्यस्य संयोगजनकतया सिद्धस्य विना परिमाणं सत्त्वे कार्यकाभा
वात् न च परिमाणजनकतावच्छेदकं निःशेषपि सत्त्वात् अतएवाणुपरिमाणं ह्रस्वपरिमाणे न तु तन्मेदः एवं सर्वत्र महत्त्वसंगोचरप्रतीतिस्तेषामसमा
शामात्रं न च सर्वत्रैव प्रमाणामस्ति न वा प्रमाणानां तदा सिद्धं सर्वप्रमस्तविषय इति शास्त्रं ज्ञातं त्वपतद्भमप्रमज्ञानतानतत् प्रत्यक्षगोचरमिति
तानुमशक्यत्वात् अस्माकं त्वस्य तापकृष्टमहत्त्वमेव परमाणुत्वं तत्त्वेत्रुटौ सत्त्वात्सिद्धमेव तथा च गुणतो जातो तागते भावेनौपपाणी परिदृश्यते अः
तस्य परमाणुत्वं परिमाणं च न ह्रस्वत इति तत्रैव परमह्रस्वत्वमपि समनिदातौ लिङ्गं द्रापेक्षया ह्रस्वत्वमात्रेण तु माक्षत्तत्र प्रयोग एव मामत्नका
पेक्षया कुवलेयमणुप्रयोगोऽपि महत्त्वापकर्षनिबंधन एव अपकर्षश्च गुणगतो जातिविशेषः स च प्रत्यक्षसिद्ध एव परमदीर्घत्वमपि जन्यमहत्त्व

मी०र
६
9

त्वेऽपि परममहत्त्वमपि नास्ति प्रमाणाभावात् । न च दीर्घे हि महत्त्वं प्रत्यक्षसिद्धं अवयविपरिमाणजनकतयापि न च नित्यपरिमाणतया तस्याजनकत्वम
था काशमहत्त्वस्यापि तथात्वापत्तिरिति वाच्यं समवायिमहत्त्वादिविरहमपेक्ष्यत्वात् तदजनकत्वस्य ननु नित्यत्वमप्युक्तं परि आकाशमहत्त्वे वास्तु
एव तदास्तु तिस्त्रमपि परमहीर्घत्वं न त्वात्मकालदिङ्मनसां परममहत्त्वं प्रमाणाभावात् न चात्मविशेषगुणानां प्रत्यक्षतानुरोधेन महत्त्व
मात्मनि सिद्धं कार्यं विशेषगुणानां प्रत्यक्षतायां महत्त्वगुणसामानाधिकरण्यप्रयोजकत्वादिति वाच्यं येषामणु विशेषगुणा अप्रत्यक्षाः ते नित्ये
षां तत्तत्र त्वमस्तु न त्वस्माकं किं च यथात्मनि परममहत्त्वं स्यात्तदा आत्मग्रहे तदपि प्रत्यक्षं स्यात् स्यन्ति ग्रहणां तर्हि तद्योग्यताकल्पने परिमाण
स्य परिच्छेदमात्मन्येकत्वमपि तत्स्यात् प्रत्यक्षसत्त्वादिमुच्यते नैव महत्त्वमेको ऽनेको वेति संदेहाभावात् प्रत्यक्षमेवेति ह्रस्वत्वदीर्घत्वे तु महत्त्वावान्तर
जातीपरिमाणान्तरे एव वा इदमस्मान्महत् किं तु दीर्घमिति भेदप्रतीतेः महत्तरेषु च दीर्घतरमानीयतामिति प्रतीतेन च वर्तुलत्ववर्तुलत्वा
दिकमपि तथा स्यादिति वाच्यं तस्य संस्थानविशेषत्वात् तच्च परिमाणान्तरत्वे चित्रत्वापत्तेः विवादे क्वचिदनारम्भकत्वे ध्यान्तरात्
योगादेव यथा येऽन्ये देवदत्तादिशरीरस्थो त्यं न च परिमाणवति परिमाणानुपपत्तिः प्रमाणाभावादेकजातीयस्वतयात्वात् न च तत्र शरी
णतारमेवोत्पत्तत इति वाच्यं य एवायममुकस्य पुत्र इति प्रत्यभिज्ञानात् पितुः स्थौल्यकारणमुपचयमथान्तरजन्यत्वात् तदकारणापत्तेः पादृशः संयो एम॰
गेऽवयवान्तरमारभन्ते तादृशस्वपरिमाणं तावन्तिमभ्युपगमात्तत्रातिप्रसङ्गः इति परिवर्तितेऽपरिमाणं संयोगत्वजन्यः कर्मजस्ततामतङ्क ६

र्मजात्संयोगादुभयकर्मजस्य संयोगस्य वैजात्यसमत्वेन सोत्साहदृश्यमानुभिविधानुपलंभः न चैवं संयोगद्वयकल्पने येनोपपत्तौ जातिभेदस्याना
भावः अनंतव्यक्तिकल्पनातो जातिकल्पनाया एवमाप्यलात् विजातीयसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वाच्च न तदानीमेकैकजमजातीयसंयोग
द्वयोत्पादः ननु जातिभेदकल्पनाप्रतिबंधकल्पनयोरेव गौरवमिति चेत् एवं संयोगोऽन्यतरकर्मज एवास्तु उभयकर्मणोऽन्यतरकर्मत्वेनैव का
रणतानतूभयकर्मत्वेनात्मन्येऽभयपरं अन्योपि घटो विजातीय एव स्यात् अत्र केचित् उभयकर्मजान्यतरकर्मजाभिघाताभ्यां जनितयोः क
रतलमेघद्वयपवनयोरशब्दयोर्वैलक्षण्यानुभवाद्वैजात्यं संयोगस्येमाहुः तन्न संयोगद्वयजन्यत्वेनैव शब्दवैजात्योपपत्तेः न चानेन संयोगक
ल्पनायां गौरवं ह्यत्र गौरवे सत्त्वेन तदुत्पादस्यादुर्वारत्वात् न चात एव प्रतिबंधककल्पना तत्प्रमाणाभावात् सिद्धे हि वैजात्ये विजातीयविजाती
यसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वं सिद्धे च प्रतिबंधकत्वेन नानासंयोगाभावात् अनुभूयमानसंयोगस्योभयकर्मजन्यतावच्छेदकजातिरिति सम्यो
न्याश्रयः सिद्धेपि वैजात्ये विरोधोऽसिद्ध इति एकस्मिन्नेव च बल्कवि महत्त्वदीर्घत्ववत्संयोगद्वयं जायतां न चान्यतरकर्मजमपि संयोगद्वय
मिति संयोगत्रयापत्तिरिति वाच्यं ताभ्यामेकस्यैव संयोगस्य देशभ्याम्निवैकस्य घटस्योत्पादरतिस्तवचत्वात् अत्राहुः मल्लयोः संयोगं प्रति
मल्लकर्मणोः कारणता न मल्लकर्मत्वेन विनापि मल्लकर्मणः पवनकर्मणा तदुत्पत्तेः तापि मल्लमात्रसमवेतसंयोगप्रति संयोगत्वेनाभिचा
रात् नापि संयोगजसंयोगजन्यतायाः प्रथमतोऽज्ञानात् मल्लकर्मा जमेमल्लमात्रसमवेतत्वहेतुरिति चेन्न परंपराश्रयात् एव मल्लमात्रसमव

मी २.
१०
10

वेतः संयोगः कदाचित्कर्मणा कदाचित्कर्मजमत्र संयोगादित्यत्र भवति हि मत्वपर्याप्तिः किंच तदुभयमनन्यथासिद्धमेकधर्मावच्छिन्नं प्रति
व्यभिचारीति संयोगजमतावच्छेदिका जातिः का अपरा च मत्वे कर्मजत्वमतावच्छेदिकाचेति चेत्तत्र संयोगं तु तत्र मत्वमात्रसमवेतसंयोगत्वं न का
र्यतावच्छेदकं तादृशकर्मणा एव न संयोगस्यापि जननादित्युभयकर्मत्वेनैव तत्प्रयोजकत्वमिति एवं मेषद्वयकर्मत्वेन तदुभयमात्रसमवेतत्वेनेति ना
नातादृशकार्यकार्यतापूकजातेरवच्छेदकत्वं वाच्यमिति अन्यतरकर्मजो मेषकर्मजस्तदुभयमात्रसंयोगजस्त्रिविध इति वैशेषिकाः तत्र
संयोगजसंयोगस्य दूषितत्वात् तस्मात्संयोगः प्रथमतो द्विविधः अन्यजो जन्यश्च जन्यस्तु अन्यतरकर्मजउभयकर्मजश्चेति प्राचः पार्थसा
रथिस्तु न कर्मजो न हि संयोगो न वा संयोगजः किं तु नैरंतर्यमेव संयोगप्रयोजकं तच्च विभुनोरपीति अपास्तम् मनः संयोगोपि जन्य एव तथा
हि षोढा नः संयोगः किं तु स्वाहरणवत्संबंधिभेदेन भिन्न एव तथा च दंडसंयोगपृथक्त्व एव न तु स्वस्मिन्पृथक्त्वसंयोगोपि दंडे एवेमा हे तत्र किं ता
वन्नैरंतर्यमिति चिंतनीयम् अव्यवहितकालत्वमव्यवहितदेशत्वं वा आद्ये घटे किंचिदा आद्ये घटे कालव्यवहितत्वे तन्नैतदा हिमवद्विंध
योरपि तदापत्तेः अथैककालजन्मत्वं तद्घटसमानकालजन्मनो विध्यवर्तिपदार्थानां काशीस्थघटसंयोगापत्तेः विभुनोः संयोगाभा
वापत्तेश्च नापि द्वितीयः शरीरादेशयोः संयोगाभावप्रसंगात् अव्यवहितदेशत्वाभावात् कर्मणाव्यवहितदेशताजन्यते स्वावृशतोत्त राम
रदेशायोर्दिक्ष्यत्तत्संयोगश्चेत्तदिदितरदेशः स्वदेशे स्वपकर्मणोपि भाग स्ववेतिशारत्वेतत्दृशसंयोगः कर्मणा क्रियत इति कथं नक १०

मिसंयोगहेतुः अप्यतद्देशविभागः शाहः कर्मणा क्रियते न संयोज्यते संयोगस्तु शाएन्ना देशापेक्षैरं तयोर्देश इति तापराणश्चो जायते समा
नदेशतावशाद्देः क्रिया धीनाविभुनोर्लाहृत्रिकोसयमपिवह्लेन हंभवति मूर्तयोः समानदेशताविरोधात् अथ संयुज्यमानस्यातिसमी
पो यो देश स्तत्र स्थितत्वं तदपि कर्मणा विनेति कर्मजन्यसंयोगपर्यवसितमेव अप्यस्थितिर्गतिनिवृत्तिनतु संयोगः अति समीपपर्युते
क्रियाजाता ततोन्निवृत्ता ततो तिसमीपस्य योर्द्वयोः संयोगो न तु कर्मणः संयोगमतिहेतुभावियाभिमतं संयोगजसंयोगे व्यभिचारात्स्व
वश्यापेक्षातसमीपदेश इति तासंयुज्यमानस्य द्वात्स्थस्य संयोगानुपपत्तेरिति नचैवं कर्मणा उत्तरदेशसंयोगफलत्वाभावे उत्तरदेशस्य कर्मतेन
स्यादिति वाच्यं परनेपभ्य वेसेवेस्येवहितफलतानतुतज्जन्यतापि व्यभिचारस्य दर्शितत्वादितिनिष्कर्षः लोकसमुत्कः संयोगजसंयोगस्यान्य
न्यतेभावेनकर्मणः संयोगाव्यभिचारात् द्रव्यस्य संयोगं प्रसशक्तेरेवनसंयोगः समवायिशक्यपेक्षितत्वात् यच्चविभुनोः संयोगा
नम्यः तत्किमेकएव संतानकृपएववानाघोपात्स्यापिहेतोः संभवेनदुर्वारत्वादत्वात् संयोगस्यतत्प्रतिबंधकत्वकल्पनेचतत्सर्वेनविसं
योगस्य सत्त्वेनानुमानासम्भवात् अथ सत्प्रतिकाले संयोगो नास्ति पूर्वस्य नाशात् अस्य तु तोसयत्तेततः पिवेतं तयोः तत्समनन्तरोः संप्र
तिकालीनज्ञानजन्यशतभावात् अचेयप्येवहितमसुमत उत्पद्यते नचैवमशेषविशेषगुणोच्छेदात्तदानुत्पत्तिः भवन्मतेसंस्काराद
ष्ट योग्यगुणाभावादिति वाच्यं निमसत्वाभिव्यक्तिरेवमुक्तिरिति वक्ष्यमाणत्वादिति तथाच जागराद्युजातः संयोगएव

सवृत्तितः भागेकः अत एव संयोगस्य वियोगं तत्तावान्निर्कोक्तापि संगच्छत इति चेन्न तादृशवक्ष्यमनापेक्षपातञ्जिमतायाप एव गुरुत्वात् वाञ्छि
१९ कं तु जन्यसंयोगाभिप्राय इति संयोगाविभ्रयोगं तात् इति ७॥ ननु लकं हि तत्वाक्षमिति अजन्यसंयोगमानं तु वर्णि साक्षात्कार इंद्रियसंयोगजन्यः
साक्षात्कारत्वात् ननु अनवदिति श्रोत्रवर्णसंयोगत्वान्मनः आत्मसंयोगि द्रव्यत्वात् घटवदिति आत्ममनःसंयोगेः न चाप्रयोजकत्वं आत्मसाक्षा
त्कारेन्द्रियसंयोगजत्वात् विभागसाधनेत्वमप्रयोजकमेवेति दिक् ॥ पञ्चसंयोगद्वयमेवन्नायत इति तत योगजिन्न पवित्र द्वे एकस्याः सामग्र्या एक
मात्रजनकत्वात् न च सामग्र्यापि कार्याभेदादिहात्ति सामग्र्याभेद इति वाच्यं सामग्रीपदस्य च सम कार्यापातत्सामग्र्याः कार्यसाकल्या
त्मिकायाः पावकाद् विलक्षणाया भागाभावानाधारकार्यभागाभावाधारत्वसामग्र्यात्मिकाया वा कार्याजनकत्वे तत इति तया भेदे सम्भवा
त् किंच संयोगद्वयमाने प्रमसंख्यात्वादेकमेव विषयीकरोतीति देशोन्तरे संयोगीति प्रतीतिर्वेमानमिति चेत् देशविशिष्टसंयोगद्वेऽविरहा
द्वेष तदुपपत्तेः सादृश्यं तु तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वं तच्चेदं संप्रतियोगिसद्भावे प्रतियोगिसमूहत्ते प्रतिसंबंधिभिन्नमेव संयो
गत्व निः प्रतियोगिकमेवो प्रपद्यते बाधकाभावादिति दिक् ॥ पातापात्वयोः असत्संप्रमाणाप्रतीपतेस्मिमात्राख्य तनिरूपदेशा
स्पमपर इति विप्रकृष्टदेशसंयोगपर इति ॥ न तु संयोगात्मत्वमेव संनिकृष्टत्वे तथा चात्मसंयोगाश्रयत्वमेवापरत्वमस्तु बहुसंयोगा एवं
श्रयत्वमेव विप्रकृष्टत्वे परत्वमस्त्विति ॥ दिक्कृतयोस्तयोरन्यथासिद्धिरिति चेन्न तादृशसंयोगाश्रयत्वस्यात्मन्यपि सत्त्वेनातिप्रसंगात् १९

न च मूर्त्तत्वनिष्ठावेव तयोर्व्यवहारौ व्यवहार्ययोरविशेषात् मूर्त्तत्वमपि व्यवहार्ययोः प्रदेशमिति चेत् तथाप्ययमस्मादपर इति मावधित्वं परत्वस्य प्रती
यते न च संयोगः स्वावधिकः इदमस्मात्संयुक्तमिति प्रतीतेः तथा हि संयोगो व्यासज्यवृत्तिः परत्वापरत्वे चैकवृत्तिनी इति तस्मात् सिद्धे एते इति यत्तु संयोगभेदा
परिणामेनैव तद्भेदव्यवहारान्न तत्सिद्धिरिति तन्न तत्र परत्वापरत्वयोः जनकत्वेन तदज्ञाने तद्व्यवहारासिद्धेः किंच बहुत्वाल्पत्वयोः संयोगगतयोर्हेतिमत्त्व
त्वेऽपि विप्रकृष्टे सन्निकृष्टतापेक्षया बहुसंयोगवत्त्वं तथा विप्रकृष्टतरापेक्षया विप्रकृष्टेऽपि संयोगाल्पत्वात्तत्र च परदेशे याथ बहुसंयोगाल्पत्वं यदपेक्ष
या पर संयोगबहुत्वं वाच्यं तथा च नानुगमः स्यादनुगतपरत्वापरत्वसिद्धिः न चाननुगतयोरत्यन्तयोर्ज्ञानमपि कथं परत्वापरत्वयोः कारणमिति वाच्यं
परत्वविशेषं प्रत्येव तेषां जनकत्वात् तदुभयोश्च परत्वापरत्वकारणधीविषयत्वेन सामान्यं प्रति तथात्वात् शक्तिवादिना मया केवलैकशक्तिम
त्त्वेन कारणत्वादेव विशेषनिष्ठस्य जनकत्वमिति न दोषगन्धोऽपि एवं चापि द्वयं परत्वापरत्वयोः समवायिकारणं पूर्वापरदिक्प्रदेशसंयोग
ध्वसमवायिकारणं सन्निकृष्टत्वविप्रकृष्टत्वविषयिकापेक्षाबुद्धिर्निमित्तकारणम् दिक्कृतपरत्वयोरिति वैशेषिकमर्यादा परत्वोत्पादको
दिक्प्रदेशः परः अपरत्वोत्पादको दिक्प्रदेशोऽपरः कालकृतयोः परत्वापरत्वयोरपि ज्येष्ठकनिष्ठपिण्डे समवायिनी कालपिण्डसंयोगावसमवायिनौ
विप्रकृष्टत्वसन्निकृष्टत्वविषयिके अपेक्षाबुद्धी निमित्ते बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वं विप्रकृष्टत्वं अल्पतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वं सन्नि
कृष्टत्वमिति गुणकिरणावल्यां अत्र गुणत्रिज्ञातताव्यवहितदिनजातपरत्वापरत्वयोस्तपनपरिस्पन्दव्यभिचारात् यत्नागभावावच्छेदकावच्छिन्न

मी०२ स्वर्गजन्मपत्नद्यपेक्षया विभक्तत्वं यस्माच्छेदकस्य गार्ध्यं साधिकरणाः स्वर्गजन्मपतनद्यपेक्षया संनिकृष्टमिति निष्कृष्टार्थः यद्यपि चात्राप्यनन्तग
१२ मारपेक्षया बृहत्कारणतानं संभवति तथापि भागयुक्तेति न सर्वत्रीया यदि च नास्य भागभावो ध्वंसस्यासंताभावादनिरिक्तः किंतु परत्वाश्रय
कालवृत्तित्वेन सर्व एव ध्वंसस्तेन न्यव्यवह्रियत इति मीमांसकमतं तदा परत्वाश्रयत्वेनाभिमतस्य यावच्छक्तिस्तदीयाधिकरणक्षणापेक्षया बहुत्वेऽपि
यायाः अपरत्वं परत्वाश्रयाधिकरणक्षणापेक्षया वोध्यं न चैवं निमदक्षेपितादृशापेक्षा बुध्यापारत्वमुत्पद्यते इति वाच्यं इष्टापत्तेः न चैवं ज्येष्ठेन
बहुविधकालजीवतिकनिष्ठपरत्वापत्तिरिति वाच्यं ज्येष्ठकालीनक्रियावृत्तेरेव परत्वोत्पादकत्वाभ्युपगमात् गगनादौ परापरकालो समन्वयुक्तिः
नमस्येति पर्यवसितः परत्वापरत्वविचारः गुरुत्वं तु पतनासमवायिकारणं न निमज्जनेऽपि च तद्दिक्षु गुरुत्वाभ्यामेव जनयतीतरस्मैऽजनतिः एवं
12 तदारभ्य चतुष्पादाध्येयेरेवाधिकसमवेशाद्यवनतेराधिक्यं तामेव गुरुत्वामारभ्येऽपि ... तेन लघुपविनिगुरुत्वा निजापतनेऽतविशेषगुण
लादेवनतुनीलाद्वृणादिभेदेन परिणत्वस्यैकत्वेऽपि तदाश्रयास्य गुरुत्वाभ्यामेव नतिभेदः अतएव बद्धिपलकरं तुकाभ्यामारब्धस्य सुत्तिक
स्यकारणगुरुत्वापेक्षया साम्येऽपि न चतुःपलत्वापत्तिः यत्तु सुवर्णकः पलपरिमितगुरुत्वाश्रयो न सत्तिक समवायिकारणं किं तु तद्वगतो व्यगुरुत्वा
श्र एव तथा गुरुत्वं पलद्वयं सत्यपि कसमवायिकारणं तदा कारणावयवपरंपरा परमाणावेव मानाभावगुरुत्वानां समवायाच्च सतिभवतित एमी
दाश्रयोत्तरावक एव न चैवं ममसन्न्येपि गुरुत्वे जाते एवं पलपरिमितमपेक्ष्याधिकगुरुत्ववत्वादधिकावनतिः स्यादेवकारणस्यात्कार्यादिति वाच्यं समपि १२

प्रतियोगित्वेऽप्यग्रहत्वेन कार्योत्कर्षस्यानुत्पादकतयोः समयोः प्रागभावयोरुपोहपरित्यागो प्रतियोगित्वेऽप्यधिकावत्समदर्शनेनाकस्मिकत्वादिति कस्यचित्तत्त्व
पक्षपातित्वाभ्युपगमोऽप्यवफलति ह्युक्तस्याकारणत्वेनप्रमाणाभावात्तदवांतरः प्रत्येकापेक्षणं प्रतिकारणगतचतुःप्रत्ययेन कारणतैव कस्यचिदनुम
चितानन्तस्य प्रागसिद्धानुपपत्तिकावच्छेदककारणत्वस्वभावः किंचचतुःप्रत्ययप्रागभावाभावादेव कार्यानुत्पादः कारणगतैकैकप्रत्ययस्यैव प्रति
धकत्वेन वा शक्तत्वमर्पनोदयंतेत्यभिहितत्वे किंचिद्वलसाधिकस्यापि लिपितुमशक्यत्वात्स्वमपावतुःप्रत्ययिकत्वमेव स्वशक्तिकोत्पत्तेत्वाम
श्रीमत्त्वात्फलेतु न हि प्रत्याख्येतानुत्पन्नत्वेन प्रतिबंधकत्वादिति सर्वकिं नमतार्येति दिक्। ननु प्रथमनमहत्ववदात्मसंयोगादेवात्मप्रयावायो
स्तित्वेषगामनन्तुतपुरुषश्रोत्रधर्मगमनं मितिनग्रहत्वसिद्धिः न च तद्हितत्वादेव पावदात्मप्रयभाविस्यादिति वाच्यं परमाणुकर्मणत्वत्तनुम्यस्यापि पावदा
त्मप्रयत्नानुद्वेषः न च प्रतत्वे समानाधिकरणैकमात्र हेतिगुणासमवायिकभाणकं प्रतत्वात्हेगजमपरा प्रतनेवदितितत्सिद्धिः मात्रमवेशेगोरवा
न तेषगस्पगुणत्वाभावेन हयंतानाप्तिद्धेस्स्व भहष्टजकर्मणोपावदात्मपानद्वेद्वेत्वैहि यवनक्रियायोरपिगुणतां तात्मस्यापतेः प्रयतपोजीति
त्वाभायाहेवोऽप्यन्नेर्नगवोतान्दकत्यनंनवाः हयवैजात्मकत्वनेनन्तहीहाविरतवजोतः प्रत्नसमवायित्वमिमेतदेवात्ल नत्वसमवायिकार
णमपवश्यमपेक्षमाणाभावात् अन्यथा तदुभयकर्मजननाधर्मपिविजातीयकर्मद्वयंपरुर्वरिस्यादिति न वा हयवैजात्यादेव तदुपपत्तिः केन
केन कर्मणा तददृष्टयोर्जननमिति वक्तुमशक्यत्वात् तत्कार्यकुत्रात्मनीति चन एषजातेविनिगंतुमिति केद्वयाहुः प्रसम्भ्रमे वग्रहत्वप्रमाणं अन

मी· १·
१३
ऽप्यपतेर्हि यद्यप्याधारेषितपदार्थानां भुक्तानामन्नपानादीनां नोदरगतानां गौरवं नचैवं तस्य न चास्पर्शवद्द्रव्यस्थितस्यापि तद्रूपत्वं भावज्ञिरि
तिवास्यं फलवत्वेनो पर्यवस्थितं तत्संयुक्तसमवायसंबन्धेन गुरुत्वात् तस्य गुरुत्वेन योग्यं फलमनुमेयाया योग्यतायाः फलाभावेन कल्पका
भावात् एतेन तन्मेद्रियपदं निकर्षेऽप्यसमवायितस्मिंस्तदनुपलंभात् नाप्यधःस्पर्शवैयर्थ्यं तस्यादिगुरुत्वस्य तदा पतनप्रसङ्गः किञ्चिदिन्द्रियमहत्
त्वसहायपयोगी द्रियमिवातीन्द्रिये गुरुत्वेऽप्यवधृते तस्य तिव स्वभावायोगं कं हेयमिति यत्तु लघुत्वमपि तर्हि तेजसि स्यादित्युक्तं तदप्यपास्तं तादृशमह
13
त्वाभावात् अर्थगमननियमादेश्च जातित्वाभावेऽनेनोपपत्तेः किंतु गुरुत्वाभावः एव ततः परिच्छिन्नत्वादीनां बाधकवातिशयो कुर्मातिशयदर्शनात्
न तत्स्यादितेन तदास्तु तदपि गुरुणां तरं अप्रयत्नानामपतनादीनामेवतादृशी कर्मशक्तिः समुचितान हि लघुत्वपतनमिति किंतु कदाचिदस्ति मतस्तथामिति तिष्ठ
तोः परिच्छिन्नो यम् पर्यवसितो गुरुत्वम् द्रवत्वं द्विविधं सांसिद्धिकं नैमित्तिकं च अग्नौ घृतादेर्नैमित्तिकं भविष्यति तत्र गतेः पिण्डत्वस्य हवरधीतत्वे न पार्थिवी
लव्यवस्थापनात् कारकादुद्रवत्वेन स्वाभाविकं किंतु यत्तदाविवन्मोमोषसंयोगनिमित्तकमिति चेन्न सर्वत्रोदके स्वभावसिद्धस्य द्रवत्वस्योपलंभा
तस्मात्सांसिद्धिकद्रवत्वमेव हिमकरकादौ कार्यं पाद्रवत्वानुत्पत्तिः स्पर्शविशेष न तेजसामेव तानामाप्यानां परमाणूनां परस्परसंयोगोपष्टम्भकः संयात
त्वेनैव परमाणुद्रवत्वस्य प्रतिबंधात् वायुरवयविन्यसंयोगात्मलवणस्याप्यत्वं कालान्तरे तत्रैव द्रवत्वोत्पत्तेः विलयनं तु हिमकरकादेर्भौमतेजसंबन्धा एम॰
दाप्यत्वानुमापकमग्निसंबन्धाद्द्रवत्वमेव हि पार्थिवत्वमेव हि पार्थिवत्वव्याप्यं सुवर्णादेर्दर्शनादि हेतु तदग्निनिमित्तकमेवत तत्पार्थिवत्वविरुद्धमसत् १३

वह्निमति वह्निमेव स्वर्गोद्देश्यपतेन स्वर्गपदवाच्यं पृथिवीरहितविशेषणवत्त्वमेवतत्त्वं सुखं दुःखमेवेत्स्वंतशये ऽनन्छवते ऽपि पामरादेः स्वं स्वर्गपदमयोगात् सुखि
षेव वशाके तिष्ठंत अत एव स्वर्गपदप्रयोगः कादेशिष्टं निरुप्यते । यदेवमिति तद्वक्तं अपरं स्काराः श्रेयस्करादिना तत्रैव तत्त्वं निरूपिते तद्धितानां भोगिसिद्धेः क
ल्पनागौरवात् किंत्वा आत्मगुण इति नैयायिका वैशेषिकाश्च तन्न तस्यात्मगुणत्वे व्रीहीणां निर्दिष्टानां यागं प्रति विधेयत्वेन साध्ययोगस्मैव
साधनतया वगतस्य भावनांतर्व्रीहीणामेव वैधप्रतिनन्त्वात्मनो ऽपूर्वस्य चात्तरूपस्यापकाभावात् तत्तश्च तेषां भाव्यतानस्वर्गस्यैव स्वर्गभवतीति
यागसाधनात्मने स्वर्गस्यैव तेन साधनतया विहितस्वरूपमेव तदा स एव वेदोपदिश्यतीति तेवसिध्यति यमात्मावलात्मतुष्यो स्वर्गमहृत्सा साधनमिमे वेश
रतः श्रुती यतेन च व्रीहिकर्मकं श्रेयस्करमिमवगतेः किंचिच्च मिस्यपेक्षा पूर्वमपूर्वमिति कल्प्यत इति वाच्यं अपूर्वस्य स्वतन्त्रत्वाभावात् न च प्र
धानतम फलसाधनता तस्मै कुतो ऽप्यवगताये न तत्रूपेरो च्युता स्यात् किं च द्विती पार्श्विनतमेशक्ता साधे व्रीहीणां तथात्मनवगमयत्ति तदाने
न कंभ्यात् कुतर्ईशितत्वमेतर्कल्प्यं किंच व्रीहीणां संस्कारकर्मते स्नुभयति हेत चंतस्कारोदयेनात्ती सहैव कल्प्यं तत्रैदात्मगुणो न संभव
तितदा प्रमाणावलात् स्वदेव कल्प्यता किंच वदि प्राप्तगाजस्य फलभागिता विध्यवगताहं योगाभ्यपलंत दा सर्व व्रीहिपुतद्भावाच्छात्मार्थ निष
त्तिः अन्तरं कालंतत्तसंयोगस्यावधात दशापां विना शास्त्रिरध्वत्त स्यतस्येव साधनतानुपपत्तिरिति यनादेषे कल्प्यमानं क्रियासमानाधिकर
णमेव कल्प्यं अस्यात्मगुणत्वासिद्धेः न चतहि व्रीह्यादिसंस्कारसंगतो गुणएवासानन्तुपरार्थत्वरमितिवाच्यं यत्किंचिद्व्रीहिनाशे तस्य नाश

मी॰ रु॰
१४

पत्तेः सामान्यगुणानाशं भवतीति तत्कारणतापाः स्फुमत्वात् किं च गुणो पि आत्मसमवायिनिरेको वा ऽनेको वा अंसंयोगो रूवमिति भयमेवं संभवतिः कार्यात्तन्म
तस्यस्मत्स्वरूपावदा ऽयमात्र हेतेः ममस्यता पिस्मात् संयोगवत् किं च तस्य गुणतानमहिर्षिव्यवहाभिप्राचतुर्विंशमतिरिक्तो हिमः नाप्यन्यतो ऽलो
कप्यहारादसिद्धेरिति नगुणात्वं शक्तिव्यवहारास्तु वहूनामस्तितथा च मनाक्वाः मदमपि विवंव्यवहारस्तव हूनां भवति तथा च महावृतः मदमपि वि
वेकश्चित्त्मंत्रः करोतीति नियोजितः स्मतति तदसौ कांचिद्धक्तिं प्रदोत्ति विमोहिनी कुसुमेदीनपणादर्पं आह्लादयतियाते शक्तिराधीयते तेनका
चित्तो किं न पश्यसिः किं वास्मिंच भिदीन प्राक्कुसुमे ला स्मार्यते तस्मृणादेवास्मौगभित्तिनी भिष्यतिकयं पुष्पेषु हूर्णात् रः किं वा मतन्निपत्तो पिवास्म
क्रिमत्तो त्तभाग्यते विस्तरः भमर्दं भवति तु मोपमहूणाद्धं वहंतश्रियः अस्ति हि मंत्रिते पुष्प स्पषः पदृशवादिषु कश्चिद्तिशयः नहि स आत्मनिष्ठस्त
यासति विनापि भदायुपगतं तत्कार्यं कुर्यात्तद्यपि हेतुरितिचेन्न तदेव हेतुरितस्यतत्पयतिरेकाभ्यामवगमात् अनभिमंत्रितान्नदृश्यतद्ति चेदभि
मंत्रकर्तृत्वं नदृश्यतद्तितु व्यमभिमंत्रणाख्य सोहेतुर्नो ऽभिमंत्रणं न वाकर्तीन वा तत्कृतोगुणः कश्चिदितिचेत्तर्हि अपूर्वमपुद्धिपेत कर्मख्यं
सादेव तदुपपतेः कर्मणः करणतावेदेन बोध्यतेन तु तद्भस्यैतिचेदिहाप्यभिमंत्रणस्य कारणताव्यपयतिरेकज्ञानसहकृतत्व स्वस्तगमे
तितुल्यं किं च ध्वंसस्य हेतुत्वे ऽभिमंत्रितोपयोगवैयर्थ्यं यतु कश्चिदाह मंत्राभिमानिनी देवतासन्निधीवतेन क्रियते सैव सन्निहिताः पकोस एमं
पकरोति चेत् सैव किं मिसेवं करोतो ऽपि चिं सतन्मंत्रपाठात्तुष्टतः करोतीति चेत्तुल्यमेवं विलम्ब णो किं चितद्वांमद्विदि क्षुवत स्कस्मनाल्लपीय १४

14

सौ किं चैवं नानादेशे नानाक्ष्मानेकपुरुषपरंपरायां नानादेहं विनाप्रतिनियतानां तं भवेत्कायव्यूहकल्पनापत्तिः यदि च न शरीरान्तं सन्निधानं किंतु मदी
यमंत्रजपकौतिमति तेन ति धानमेवं तदपि स्वव हि तगोचरज्ञाननामग्रसत्त्वादंशभविपदि चतापकमंत्रसामर्थ्यात्तपाविधमति तेषां नमपि भव। ती
ति कल्प्यते कल्प्यतेवं हतिव कृतामिति शक्तिकल्पनमेवमापः ज्ञाताम्रा वृक्षे केन प्रमाणेन गृहीतमाज्ञायते तत्तच्चपं पाथात्मदार खेणकुतमेव
चतितृत्पमातोरत्वे पितसामान्यग्रपिपाकजोगृहीतमाकल्प्यः अमपाशक्तिपक्षेप्य हि कृपरमाणूनां मांसकल्पनापत्तिः। किंकल्पनमस
गुरु मेवं कल्पतु नाह शशक्तिमत्त्वादाकृष्टोरूपादिपरमाणुभिरेवारम्भकसमो समर्गकारणात् विशेषगुणानामजनकत्वेनापाकजत्वात् पैठाम
पि मते पाकजविशेषगुणानां श्यामपि मते तेजोमहारश्मा वृहतेकसपाकः सहकारीसमवायमानाभावः अवले कृष्ण विचित्रसामर्थ्यकल्पनापाएव
न्याय्यत्वादन्यपतितेरकार्यत्वामगुत्रपाकस्य तामष्यान्तहकारित्वकल्पनापि कथं पाकजादेरुभिन्नारात् पाकविशेषगुणेवशेषकः सहकारीति
चेदेवं तत्ति कल्प्यमपि कं तदस्महत्त्वाविशेषेऽवशेषको हेतुः स च साम्रा देवपुष्पेतदारंभकं उपच्युकालानतीतमिति चेन्न कालानंतरमेवका
र्यसत्तेः कथं तर्हि नोपलभ्यतइति चेत् कालविशेषस्यैव तद्व्यंजकत्वमिति किं न वलात्कल्प्यते अस्तु वा पुष्पस्यैव सम्भूयजनिका शक्तिः का
लविशेषनिपतायटवतोऽभूतत्वे खेवकालविशेषघटासंज्ञाभावचेतावत्कालविशेषावृद्धिमपगच्छत्वेनैव वा यसमग्रस्यैयोग्यतापाकजशेष
ापा अतीन्द्रियपापाः कल्पनामपेक्ष्यापाएवमाप्यत्वात् एवमेवयतिवाविधिना भवति मानसस्कारोपि व्याख्यातः तथा विधाहेकाममकरजे

मी॰ द॰ मसंस्काराणां देवेषु कल्पनापातात् एतेन ग्रहचमसादीनां वारिणा शुद्धिः ताम्रादीनामम्लादिना शुद्धिरपि व्याख्याता सा हि धर्मप्रयोगपतेर्वेतेषां
१५ तदाहुराचार्याः पापक्षयो हि शुद्धत्वं धर्मप्रयोग्यत्वमेव वा शुध्येद्विप्रो दशाहेनेत्यादिनोक्ता शुद्धिरप्येवमशुद्धिस्तु पुंसः कर्मणि तावत्काले
प्रयुक्तदोषानन्तु पापभेदः प्रमाणाभावाद्विहिताकरणनिषिद्धाचरणयोरेवतन्मतुलादिति मीमांसाजनहृदयदर्शिनः वेगस्तु नास्मेवेन्द्रमंविराग्नि
प्रसादिश्च कर्मत्वावान्तरजातिः पूरणाभेदो वा बुद्धिज्ञानं तत्र प्रमाणं श्रमः सर्वसंशयस्मरणमेवाद्योऽनुवादापानामेति पञ्चविधं प्रामाकरास्तु नानि
त्यपात्मकं ज्ञानमपि तु न वा श्रमः रणाहुः एवं नित्यं मनित्यं च प्रयत्नोपि द्विविधः जीवनयोनिस्तद् मध्य आये च मारणाक्रियापाः एरकेरे च कादोहानि
15 जन्यत्वावधारणात् अप्रमानं प्रमाणं धर्मशास्त्रेनिहितक्रियाद्रव्यादीनां वाचको पदाहुराचार्याः गुणद्रव्यक्रियादीनां वचनादेव धर्मते तिग
णो गहणादिरुहणाऽयैककरायप्रापिंगाक्षाक्रीणातीत्यादिना विहितः द्रव्यं पिंगाक्षी दधि गोदोहनादि दध्ना जुहोति चमसेनापः प्रणयेद्धोदोह
नेन पशुकामस्येत्यादिना च विहितः आदिपदेन गोश्वाश्वेत्यादिना पशुमालभेतेत्यादिना विहिता या जाते ग्रहणं उपपादितं वैतैरेव पामाता
गुप्त्यस्य तथाहि संख्याः अतः करणस्य हृन्निविशेषयोगात् घटनजमधर्मपदशक्यमाहुः शाकास्तु चेतसो ज्ञानापरपर्यायस्य वासनाऽऽ
हिताः पुनः कार्यारम्भकाः समवायन्तु रूपपुरुषोत्थान वैशेषिकास्तु आत्मनो गुणविशेषान् मीमांसकैकदेशिनस्त्वपूर्वं तदाहुः अन्तः क एमं
रणाहितो वा वासनायां चेतसः पुरुषेषु दोषेषुत्गुणोपपूर्वजन्मनि प्रयोगो धर्मशास्त्रस्यन च दृष्टेन साधनं प्रहर्षपर्यस्तेज्ञातुं शक्यं तेनोक्तम् १५

द्विभिः नचावस्थं तं शोकमपूर्वं स्वर्गयागयोः ज्ञातुं साधनं भूतं वा साध्यं वा नाप्नोत्यथा श्रुतसाधनसाध्यत्वसागेनाश्रुतकल्पना प्रसज्ये
त एतावृष्टे व्यतिरेके तदृष्टतातत्स्वात्मसलेश इन्नस्य यागादेः शक्तिमात्रकं उत्सत्तौ वापि पश्चादेरपूर्वेन ततः पथकृशलपः सर्वभावानां भावश
ष्टैर्विशेषिताः नोपाख्योपेतस्यापूर्वेना पूर्वं धर्मशब्दता अपूर्वमपि पूर्वजन्मनीति नापूर्वशब्दार्थेन निर्वचनं न विद्यते पूर्वजन्मप्रस्य इदं हि नक
र्मणः पूर्वजन्मापत्ते क्रते कर्माणि तन्निषधेः सर्वे धिते बुधधर्मशब्दस्य प्रयोगो न दृष्टः लौकिकम्य वो गो हि शब्दार्थी व धारणामपशो महत्वं न च स
र्हाप्ति धर्मः स्मरतिकीर्तनादिति प्रयोगस्तत्र मन्त्र वर्ण घुवगतयागदे द्रहमादिनापरत्वेनापूवपञ्चः न च ते वाविनाशिनां कीर्तने न कथं स्मरण
मिति वा यं शास्त्रात्मनो तेषां फलपर्यन्तस्थायिता सौकातन नवमी मासद्का नाम पिपागस्य संकल्पात्मनो धर्मत्वमिदमिति कथं सौत्वम
तनिराकाकरणे कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति श्रुतिविरोधः श्वेतिवायं संकल्पस्यात्म धर्मत्वाभ्यु
पगमात्स्वपतेहि अपपाप्मा · एतपाप्मा विरजो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सः सत्यकामः सत्यसंकल्प इति तथा स यदि पितृलोककामो भव
ति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीति मन एवेति श्रुतिस्तु मनोधीनतामात्रपरा मन एवमनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोरितिस्मृतेः चिता
नां तु वा स्ववासकभावोद्भिस्तानवादे दृष्टपिष्यत इति न चेत्तुः कर्तकाचेतनेवात्मनाधर्मिणपण्यसिद्धाचेतनसारतिष्ठवी कर्तौ आश्रये वयाख्येपा
ऽपापाश्च पुरुलापयणवोनते बुधधर्मशब्दप्रयोगो दृष्टः अप्याम्नतद्धितेषमाणाभावः धर्मशब्दप्रयोगश्च दृश्यते तैर्वैशेषिकमते कर्तव्य

मी॰र॰ १६ लदात्मगुणः संयोगजो दृष्टः कार्यविशेषधीति धर्मलक्षणमुक्तं तद्धर्मसंस्कारो वा तिथ्याग्रमं यथा ग्राम पक्वो व्यापकं च तत्र पित्रादीनां स्वर्गफलभुक्तेः
वैश्वानरीयष्ट्यागतफलजनिकाया स्वफलं प्रयोक्तरी सुतस्वर्गरश्मितद्वर्जा वा निरि श्येनस्वर्गि केभूषणकालिका क्रतुके तत्तु नलक्षणापरत्वाभावात्
शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति सूत्रविरोधात् स्यैतच्छ्राद्धपितृपुत्रवैश्वानरीयागमपि कर्तृगाम्येव फलं न हि यस्य कस्यचिदिति तरित्रे वातस्फलमपि तु सपित
पुत्रपौत्रादिपरंपरायातस्फलमपि कर्तृगाम्येव ग्रामपाशुगोदोहनाद्यपि कर्तृगामिफलतानस्यादिति परगामिफलत्वेनैवोत्सर्गः स्वगामिफल
तैवापवादरस्मैवस्मात् ननु श्रेयःसाधने धर्मशब्दस्तत्त्वाभिमतः एते च श्रेयःसाधना इतिक पंते तेषु धर्मशब्दप्रयोगो न दृश्यते अत आह न
16 चैतदिति चोदनादिभिरिति न त्वेतः करणादिस्मादीनां श्रेयःसाधनता चोदनया ऽवगम्यते अपि त्वात्मादिविज्ञानां यागादीनामेव चोदनादिभिरि
ति आदिपदेन प्रमाणपरिग्रहः न चैवात्मज्ञानेन श्रेयःसाधनता गम्यते अदृष्टोत्पादित्वात् यद्वा आदिपदेन तान्त्रागमपरिग्रहः तैरपि चैत्यवं
दनादीनामेव श्रेयःसाधनता वगम्यते न त्वेतः करणादिस्मादीनां वस्तुतस्त्वादिपदेनोपमयोरपि परिग्रहो यथा ऽवकुश्वनातगच्छापत्तेः न चैवमस्तं तर
तगुणापेक्षयागाहित्वकेऽश्रितिकेऽप्यर्थपदेऽस्त गुणगणाऽतिरिक्ते स्वतन्त्रमेव किंचिद्विद्युद्धेः कर्मेण स्वर्गयागयोः साध्यसाधनभूतं वाक्यः
समुद्भवे वैदिके लौकिकादिप्रयोगव्यापारत्वेन तत्कल्पयति तद्व्युत्पत्तिमत्त्वे सति तज्जन्मजनकत्वं मीमांसकैकदेशिनः लभ्यमानं तत्साध्यमेव तत् न तु फलसाधनं राम
तस्यैव स्वयं फलरूपत्वात् स्वर्गकामस्य तत्र नियोज्यत्वेनैवान्वयान्न तु भाव्यत्वेनेत्याहुः अपरे तु फलस्य साधनमेव तच्च तज्जन्मं यत्तु यागकृतिसंबंधपत्रया १६

गच्छति । स्तितत्रैव स्थितिप्रतीतितयागानुष्ठानस्यैवैयर्थ्यमिति तद्व्यावृत्यर्थ एव वाकारः तत्रायोनयुक्तः स्वर्गमतियागस्य साधनतावादेनाभ्युगम्य
तेन हि द्विरोधेनापूर्वस्य तत्साधनताकल्पनानुपपत्तस्वर्गस्यैव साध्यताप्रतीतेरपूर्वस्य यागसाध्यताकल्पनानुपपत्त्यैवमाह श्रुतसाधनेसाधसमतारूप्यस्य सं
तेनास्य तारूप्ये साधनसाध्यात्मकत्वे व्यक्तिकेसाधनसाध्याभिव्याप्यत्वेतु निः प्रमाणाकत्वानंदरूपमहत्वेदेववानस्यान्तत्वध्वकर्पधर्मपदवाच्यत्वेतस्य
स्यादिसाधायेनताप्यतो मध्ये सस्याख्यानमाहव्यक्तिकेलत्पत्तेति केवलसाध्यत्वसाध्यनत्वप्रसोप्येतेनैव निरस्तं तादृशोऽपूर्वैस्मान्नतरागोचरोलि
ङ्गार्ह्यसन्निति रहेणवोधपि तु मशक्तत्वादित्यत्रापि व्यक्तिकेसाधनसाध्यात्मकोभपत्त्यतावतिकेकेवलेकेकारूपेसाधनमात्ररूपेवेमर्थः ए
वं व्याख्या यामाधपक्षे श्रुतसाधनसाध्यपरित्यागो नास्तीति परित्यागवचनं नसंग्वृध्येतेत्यपाव्याख्यान्तपार्थसाधि निष्ठे: तद्यथानापूर्वैनामस्व
तंत्रं वस्त्वंतरं स्वर्गयागयोर्मध्ये तत्साधनभूतं भाष्यकारांशवाशवापतेकुतरस्यांशस्याह श्रुतेति अपूर्वस्यतारूप्ये साध्यसाधनरूपत्वे स्वर्गस्य साध्यता
यागस्य च साधनताप्युः श्रुतायाहानि: अश्रुतस्य चापूर्वस्य साध्यसाधनभावस्य कल्पनाप्रसंगः अतारूप्येत्वपूर्वस्य स्वरूपमेव नस्यान्नि प्रमाणाभा
वितितदपि न युक्तं साध्यताया धर्मपदवाच्यतानुपयोगिमानितकरणस्यानुचितत्वात्तथैव: साधनत्वं चुनोस्ति लोके धर्मशब्दः किंचमानामविस्ता
येत: कारणाहसादीनांध्येय: साधनत्वन्तेनापूर्वं कृत्वा नामधेयेति भाष्यकारावचनात्तस्मात्तस्य धर्मत्वं युक्तमिस्मापियंप्यानजुगणपनचेतियंप्यावृत्ता
रिकात: साधनत्वस्यैव निराकार्यताप्रतीते: अयत्व्यप: ध्येय: साधनमात्रं न धर्मपदार्थ: लौकिकालारविलासादावप्रयोगात् नचाप्यलौकिकध्येय:

मी० र० २

साधनं तेषां स्वर्गरागिक्रियाफलपतयाऽननुगतानां वाच्यत्वे शक्यानं स्यापतेः लौकिकानां यागादिषु अलौकिकत्वज्ञानोपायाभावाच्च न च सर्वानुगतं प्रीति
साधनत्वमेव तदर्थः तथा सत्यतीन्द्रियत्वात् स्वज्ञानुमशक्यत्वात् लौकिकत्वविशेषणादानादानाभ्यामुक्तदोषो दोषाच्च यागादीनामनभिधेयतापत्ते
श्च अत एव प्रीतिविशिष्टं यागादिकर्मैवाभिधेयमित्यपास्तं तथात्वस्मात्कृत्रिमापेनमीतिरविवक्षायास्तात् न च विधेयो धर्मपदार्थः तथा सति भाव
नायामन्वितयोर्मिथः न च स्यापि लङ्घ्यात त्वाः श्रेयः साधनत्वाभावात् चोदनाहि यागादीनामेव श्रेयः साधनतां बोधयति न तु भावनायाः तस्मादुद्दे
श्यतया फलं भावयमित्यस्य अत्र यागादिर्हि भावनाऽन्वयो न तु स्वर्गादिरपि तस्य यागादि साध्यत्वात् तत्साधर्म्यतः स्याऽफलत्वे मेव वाक्यमिति चेदं
न्नितन्मततिरस्तापेदं तदा पूर्वं न साधनत्वेन साध्यत्वेन वा वेदे न बोध्यते विधायकपरहितं तु न भावस्तेनावगम्यते अपूर्वं स्यात्तीन्द्रियत्वाभ्युपगमात्
न चानुमीयते लिंगविरहात् न चार्थापत्त्यावगम्यते तेन विनानुपपद्यमानस्य तत्पायस्यादर्शनात् न च स्वर्गादिकं तेन विनानुपपद्यते शक्तिशक्तेर्विनि
गमेनाज्ञातनुमितेरेव मापादेन तात्त्विकं पौर्वापर्यं विशिष्टे न तेन पक्षया आपक्षस्तु अश्रुतकल्पनाप्रसंगेन निरस्तः ततश्चापरिहार्यं तेन प्रत्यक्षं कल्प्यते
तदश्रुतत्वान्न नास्ति परंतु निःप्रमाणत्वं अतः श्रुतसाधनताऽन्यथानुपपत्त्या कल्प्यते न गुणत्वात् तस्मादिति तथा च [illegible] सैवोपपत्ते
र्न पुरुषगतोऽपूर्वं किंतु यागादिशक्तिरेव पुरुषगता [illegible] यागादौ [illegible] एर्के
[illegible] अत्र चोमानोवापि [illegible] मानानां [illegible] १

दृष्टांतेनानुमेया अथवा केनाप्यतः साध्यतानुपपत्त्या कल्प्या स्वर्गादेरपि तथैव कल्प्या यागादीनां शक्तिः यज्ञारंभकपरमाणौ स्वर्गादेस्तात्प
र्निवर्गादिभोगजनकभोग्ये वा अतो न स्वर्गोपननु भवेन महदविरोधः नच फलशक्तिपक्षे यागादेः कथं धर्मत्वमिति वाच्यं फलशक्तेः फलाभिव्यापा
जनेनैव फलजननादिति ननु एवं कर्मादीनां धर्मशब्दवाच्यत्वे ऽननुगमः स्पृष्टादिक्रमेत धर्माभावेपि धर्मपदस्य प्रयोगापत्तेः धर्मे यशास्तात्वंश
क्यस्यादित्याशंक्याह यागरूपः सर्वभावानामिति सर्वपदार्थानां शक्तरूपः शक्तिसामर्थ्यकारणतापर्यन्तादिपदैरभिधीयते न विशेषतो भावर्ण
कैर्व्याख्यायते धर्मशब्दस्तु विशेषतो भाववचनः अलौकिकत्वादिशालिधर्मपदप्रयोगादतो यागादेः श्रेयः साधनस्य या शक्तिः सा तद्विशिष्टाभि
धेयत्वात् न च शक्तीनां भावविशिष्टानामभिधानं संभवति विशेषणानामेव भावानां धर्मशब्दवाच्यतापत्तेरित्याह स्वधिकरणमायेन वृत्तत्वात्
विशेषणे इति अत्रापि पंचमी विशेषणे तृतीयेति समर्थः क्वचित्तु विशेषितत्वादित्येव पाठः अत्र कारिकाकृतः ध धातोर्मन्प्रत्ययात् धर्मशब्दः सिद्धः तत्र
धातुना प्रीतिः प्रत्ययेन तत्साधनमुच्यते तत्रापि प्रयोगो निमित्तत इति चोदनालक्षणोर्थो धर्म इति रक्षति इति प्रयोगात् एवायं धर्मशब्दः पंकजादिवत् अ
थवा केवलरूढोयं धर्मशब्दः यमस्य महत्त्विनिमित्तविहितत्वं प्रीतिसाधनत्वं च नचैवं विशेषणमात्राभिधानापत्तिः एकत्वे रेनशब्देन विशिष्टोपत्र
गम्यते विशेषणस्य वाच्यत्वे तत्र सर्वत्र मीयतामिति यस्य पत्र विशिष्टे नावगम्यते तत्सारत्वादिह वस्तु स्वभावसत्ता धर्मत्वं यस्य धर्मिणः स्वभावगतिरित्याह
यागाद्यभावदशायां धर्मत्वानुपपत्तिरिति प्रयोगस्य शक्तात्मनास्थितेः प्रयोगादिकमेवालंबनत्वं जातिविशेषवदेव शक्तत्वावच्छेदकोपाधिनात्मनाय

मि १०
१८
18

र्वत्रत्रिशिभुनयुक्तं तस्य ज्ञाति त्वेमानाभावात् धर्मपदशक्ततावच्छेदकत्वेयानानितत्वसिद्धिरिति चेत्स्यादेवं यदि तत्र धर्मपदप्रयोगः प्रमाणसिद्धः स्या
त् परंतु श्रुतिस्मृत्यादितो धर्मस्तस्मादिस्मृतिवाक्यात्स्वतन्त्र्ये वधर्मेशब्दार्थतावगम्यते एवमेवाधर्मत्वमाख्यातं ननु भवतामपि क्रियाद्यो ध
र्मशब्दप्रयोगो वेदे नास्ति तथा च तेषां मते द्विपुकत्वेपि न तावत्स्वेष्टसाधर्म्यतावच्छिन्नप्रयोगशक्तिनां धर्मत्वं स्यात्पण्यत्वे श्रेयः साधनतात्येषां नित्यंवे
दात्तत्प्रतीयते तावत्स्वेष्टसाधनधर्मत्वं तस्माच्चोदितप्रयोगचारकृति कथं वास्तिकमिति चेन्न यज्ञादीनि च धर्मस्य फलजानीति व्यवस्थितम् चित्रायागा
हनादीनां तात्पर्यवत्तानि फलजानि च तस्मात्तेष्वेव धर्मत्वं धर्मो नास्तीति चेद्दर्शनादिति तत्रैव वैदिकप्रयोगस्यापि दर्शितत्वात्तद्दर्शनादिति यज्ञेन
यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्निति श्रुत्युदाहृतप्रयोगदर्शितः तानि धर्माणीति पञ्चशब्दस्य सामानाधिकरण्यं लिंगसंख्या पाः
छन्दस्त्वेनोपपाद्यं एवमधर्मशब्दस्यापि प्रयोगो बहुः स्वभाग्यमधर्मफलं भुक्तमिति लोकव्यवहारप्रसिद्धः तेच क्रियात्मापत्वेन पुराणा
दौ कथ्यपति अतोऽर्थसिद्धं कलञ्जादिभक्षणमधर्म इति द्विजः स्वसाधनत्वेनस्मृतिपुराणादिकं बोधयति किं च दृष्टप्रोहिण्यादिका दिशु
पामराणामप्ययमधार्मिकपदप्रयोगः न च तेनिषिद्धक्रियातोऽतिशिक्षमपर्वं पश्यंति अतो यदर्शिनात्यपुंजते सएवाधर्म इति न च तथा
पि धर्माधर्मपदशक्तिः कथमनंतेषु श्रात्याअनंतेषु वैदिकप्रयोगाभावात् लौकिकप्रयोगस्य यागदानादिकर्तृष्टदृष्टमानोपि नैकंथ एर्म
र्मनुपादायमवितुमर्हतीति चेन्न अलौकिकश्रेयः साधनत्वस्यस्त्वात् एवमलौकिकानर्थसाधनत्वमेवाधर्मत्वमिसाकल्येनेति दि १८

कः शब्दस्तु स्फोटाख्यो नित्य एव ध्वन्यात्मकस्तु भाष्यकारस्य वायवीयाः संयोगविभागा एव ध्वनय इति ब्रुवाणस्यापि मतम् एव वार्त्तिककृतोऽपि मु-
खोऽप्यशक्यापलाप इति मतं तदा गुणा विंशतिः परं तु तन्त्वाद्गुणाः किं तु वायोरेव न तु शब्दस्य भेर्यादेस्तु हन्तत्रादेन श्रोत्रस्य संनिकर्षाभावेन श्रोत्र-
ग्राह्यतानुपपत्तेर्वायुगुणस्य ततः तयुक्तसमवायेन ग्रहणसंभवः अवयवगुणस्ते वायुकारणत्वस्याप्यावश्यकत्वे सामान्यात् संबन्धेन वा पूर-
णितायाए वाचितत्वात् वर्णाभिव्यंजकस्तु नादो नत्रु पस्य दपे श्रोत्रं तत्प्रवृद्धिरूपं भवेत् न भवतीतीदृशपक्षान्न कुपं नादैर्विशेषधीः नादेन संस्कृताच्छ्रो-
त्रापदा शब्दः प्रतीयते तद्रूपश्चैव तत्तत्स्ववोधं केचित्प्रवदन्ते ऽनेकवर्णग्रहणानेवाग्रहणात बुद्धिस्तु तद्वशात् संस्कारेण तु तेऽसौ पि सहृता पतुध्य-
ते मधुं ग्निमहपेत पीतश्चेत तथा तथा गृह्णन्तिपितदोषेणादिवपश्यान्त चेतसः संस्कृतवस्तपाकाशावंशानुरागबुद्धिभिः अपमतस्त्वसमहत्ता-
भागा मा संघतदा ग्रूपं गृह्णन्ति एवं दृष्टेतानि निमित्तग्रहणाद्धिना वर्णजात्यमवश्यमैवं वर्णैः प्रबुद्धिर्भविष्यतीति वार्त्तिककृतः विशेषधीः भेदधीः
ति क्रोगुरुरत्नादि भ्रमः स्वमेवात्तादात्म्यपीतस्य तवाऽविद्यमानस्य गुरेति तस्य गोलकस्यैव गोलकस्य पीतस्य चक्षुषाऽग्रहणमिति प-
त्व चक्षुर्दोषनिःसरणाद्दशायां गोलकस्यापि तमपि निःसरणं वस्तुरूपं चक्षुषाऽनुभूयमानमारोप्यत इति तत्प्रमाणाभावान्न चक्षुषो ग्राह्य-
मानेयनसामर्थ्यस्य कल्प्यत्वात् पुरुषान्तरेणापि तद्गतपीतग्रहणप्रसंगाच्च वर्णास्तु श्रोत्रेण प्रमाणैः सर्वैरेकत्वेनोपलभ्य-
मानतया विभुत्वाद्यमेव समवायेन काद्इति प्रत्यभिज्ञायाः अप्रतिबाधकप्रमाणत्वात् परिणामित्वस्य प्रमाणानभ्युपगमात् तदापत्तेर्

मी॰ ५॰
२९

तन्मुखावच्छिन्नाकाशदेशजशब्दस्य देवदत्तकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाकाशसमवेतस्य देवदत्तेनाग्रहणप्रसङ्ग इति शब्दजशब्दपरंपराकल्पना तत
श्रोत्रं देवदत्तश्रवणकर्णं देवदत्तेन शब्दग्रहणं विनानुमीयेत देवदत्तजशब्दस्य भवत्परंपरागतस्य तन्मात्रे च तत्र शब्दं श्रुत्वा गोत्राश्रितशब्दस्य पितत्व
नुमानं स्यात् गकारोच्चारणस्य इति धीः सूक्ष्मयोगानुमानेऽतः एतत्पदं प्रत्यक्षतः किं कीनाम्नेव तावद्योगकारोऽनेकयोगकालेऽनेकद्रव्याणामस्य इति धीरपि नो
भयत्रिकद्वारेण एतावतापायत्वगकारो बालकेनेमं द्रष्टुमिति सएवपत्रानारम्भकत्वार्थं तदिति प्रतीतेः अपि च तत्र शब्दको न वैशेषिकता
ः स्त्रीकार्यः अनभ्युपगमे च विशेषानुपपत्तेः ततश्च तत्तार एव वायुप्रायो ह्यप्रतीपरम्परासंबन्धेन वायुना प्राप्तानां गकारस्य तत्कस्य
न पेसे वैस्थिते गकारस्य निमित्ते आश्रयकल्पनेऽप्रमाणाभावेन वायुना कर्मादि विहितं द्रव्यमेव वर्तत इति दिक् इति गुणनिरूपणम् अस्ति
च कर्म सर्वं चलतीत्यादौ प्रसिद्धं तत्पुलक्षे संयोगविभागयोरेकत्रासत्त्वेन निमित्तत्वे अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति प्रतीतिप्रमेयाप
त्तेः अतएव द्विषयेवकर्म संयोगविभागाभ्यां तत्कार्यमनुमीयत इति प्रमाकारमतमपास्तं अदृष्टवदात्मसंयोगादृष्टसंयोगविभाग
योः परस्पराविनाभावात् तच्च पञ्चविधं उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनभेदेन भ्रमणरेचनस्पन्दनोर्ध्वज्वलनतिर्यग्गमनानां तु गमनवि
शेषा एवेति न लक्षणान्तरं जातिः तत्रैवमुत्क्षेपणापक्षेपणं गच्छतीति प्रतीतेर्गमनत्वमिति वाच्यं तिर्यक्संयोगजनकत्वस्य गमनत्वव्यवस्थापकस्य
तत्राभावेन तद्भावाद्गच्छतीति प्रतीतिर्निमित्तयोगपोष्कलनमात्रविषयत्वमेव ऊर्ध्वदिक्संयोगत्वाद्यः संयोगत्वनिष्ठक्रियावच्छेदाभिमतसंयोग

एवं
१९

19

त्वनिष्क्रियावयवाभिमुखविशेषितानादिकसंयोगत्वतिर्यक्संयोगत्वावच्छिन्नकार्यतायंचकनिरूपितकारणतावच्छेदकतयोत्क्षेपणादीनां
पंचानां जातित्वसिद्धिः कृत्यः सेधादाकर्षणादेरकर्मणां गमनेऽत्क्षेपणत्वप्रवेशनत्वनिष्क्रमणत्वानां साक्षाद्व्याप्ये ः क्षेपणत्वादिचतुष्टयं जा
तिः गमनत्वमुत्क्षेपणादिचतुष्टयाजन्यसंयोगत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदिका जातिरिति परः कथम् एतन्मतीचीनत्वा भाति तत्र क
श्चिता दृशसंयोगत्वेन कार्यतायां मानाभावात् प्रमविषयोऽप्य नुरूप एवेति उपाधिपंचकेनैव विभागः तत्रोपाधिचतुष्टयं निरुक्तमेव तद्भिन्नकर्मत्व
मेव गमनत्वं न चोत्क्षेपणादिषु व्यवस्थाप्रमाणत्वानां ताभिर्नाधिकारात्मलक्षणं विभाजकत्वमिति वाच्यं उपक्षेपणाकर्षणपाथेः साकर्यादिति वै
शेषिकमर्यादा सा च न युक्ता क्रियात्वस्य वा दार्थविभाजकत्वस्य तथात्वात् तदाहुः नपरिस्पंद एवैकः क्रियातः कारणभोजिवदिति संकल्पादी
नामपि क्रियात्वाभ्युपगमात् न च तेषां गुणमध्ये एवोत्तमीवात् नास्य व क्रियात्वमिति वाच्यं अभिधायाः लक्षणाया वा क्रियात्वेनालंकारिके
ष्वेव हानात् न च तेषां परिभाष्यैव सा क्रियाकर्मपदयोः समानार्थत्वात् क्रियतः इति व्युत्पत्त्यनुशासनात् अन्यथा च त्वन्मात्रपातेक मिपर
स्मात् परिभाषापोरनन्तापत्तेः न च योगत्वं मते त्यागकांक्षिचकर्षणौ व हितं सिद्धिमास्थिताः जनकादयः कुरु कर्मैव कौंतेय तस्मात् भगवतैव
संकल्पे कर्मपदप्रयुक्तत्वात् तथा हि संकल्पः कर्ममानसमिति कोशे च मानसं मनोजन्य सकृद्विषयः यदि संकल्पो बुद्धिविशेषस्तदा किं न
माणजन्यः मनसो वहिरस्वातंत्र्येण आद्यक्षणत्वा विषयकत्वादिच्छात्वं फलजनकत्वावधानाविषयकत्वात् हानिरत्र तस्यापि चेच्छा नामात्मकमतीन्द्रियत्वापातः

मी॰ र॰ वैशेषिकाणां च जीवकर्तृकतानसादात्मगोचरचिकीर्षाकृत्योरभावात् तस्मात्क्रियैव समापदार्थविभागस्य क्रियात्वजात्या अभिधायोगगुणत्वजा
२० त्यासांकर्यं तु न दोषः जातिसांकर्यमात्रे स्याद्दूषकताया वक्ष्यमाणत्वात् क्रिया पुनस्त्रिविधा अमूर्तवृत्तिः संकल्पादिः मूर्तवृत्तिश्च संयुक्तस्वेति
तिकभागः विभागो विच नयकः भ्रमणत्वादेरधिकत्वात् गमनत्वं हि मध्येकमात्रवृत्तिजातिः सांकर्यं नानाकर्मणि व्याप्यव्याप्यसमवेयापत्य
णत्वं तु नानाकर्मवृत्ति वमती पत्ते नानाकर्मणामेव तद्व्यंजकत्वात् नव्यैस्त्वेककर्मस्वगो भ्रमणत्वमभिव्यनक्ति गमनत्वमपि वयवोत्तरदेशविभाग
संयोगफलमेकैककर्मत्वेण अनवयवेतो सन्ति फलास्तवहवः कर्मस्वगाः परिगृहीतसंनिवेशविशेषाध्याख्याताद्भ्रमणत्वजातिसाद्धयति
अतीतानागतमतीतस्य स्वभावेनापि संततभ्रमणमानेव तेलो भ्रमणत्वजातिव्यंजकत्वं दर्शनव्याख्याप्रापाते तथा च नवाजिकेयुप्याबाभ्रमण
20 त्वादिधर्मं गोव्यवपवेषपि गम्यते वनतातयेति वनतापिवृत्त्वं न्तवृत्तिजातिरेवास्तीति कश्चिन्मते तन्न नव कर्मसमीपस्थस्य च नघुभावात् न
हि दूरस्थे योजातिर्गत्यते सा समीपस्थे नेत्ति संभवति नानादिक्संयोगजनक नानाजातीयनानाकर्मत्वमेव भ्रमणत्वं न तु भ्रमणमेककर्मत्व
कमेव एकस्मिन्नेव कर्मणि भ्रमणत्वात्तदवच्छिन्नमतीसायते इति चेन्न नानाकर्मव्यपाधारकस्य जातेरभ्युपगमे जातिमहत्त्वाभावात्
अस्मयाभ्रमतीतिमसपमानुगताकारविषयाभिलापापत्तेः न च गमनविशेष एव भ्रमणं मृत्तदेशसंयोगस्य तद्व्यंजकत्वात् नानादि एम्॰
क्संयोगस्य तद्व्यंजकत्वानुपपत्तेः नानादिक्संयोगत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपककारणतावच्छेदकत्वेन च भ्रमणत्वसिद्धिः उत्क्षेपणत्वादिक २०

मपि जातिरेव कारणतावच्छेदकतयाभिमतेति अनुगतप्रतीतेरेवा नतोपाधयस्तथा कारणतावच्छेदकं विना कारणताग्रहासंभवात् न
च तथापि जातिसंकर्यात् तस्मिन् जातस्य इति वाच्यं तथा सति वैशाल्येव दोषः इति चेत् तस्यैव रोगो रवापत्तेः दृश्यते तावत्तयोः सामानाधिकर
ण्यमिति चेन्न किं पृथिवीत्वघटत्वयोर्न्यूनं दृश्यते घटत्वस्य नानात्वेपि तदुपपद्यते चेन्न हि भूतत्वमूर्तत्वयोरपि तथात्वमस्तु असत्वासामानाधिक
रण्येनाप्रतीयमानत्वमेव जातेर्बाधकं परस्परविरोधे वीजं न तु सांकर्यं गौरवात् वस्तुतस्तु क्षित्यप्सवृत्तिपतीमा अनुगतप्रतीतेरेव जातिसिद्धेर्न तु संयो
गविशेषजनकतावच्छेदकत्वेनोर्द्ध्वलाघवस्तत्वयोः शाखभेदैनैकैकत्वमस्तेनतद्वृत्तिसंयोगत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात् यत्र वन्हिए कार्यस्य पोर्ध्वं म
एवतद् दृष्टि स्थितस्याधः तथा य एवं कस्याधः स एव तदर्धवस्थितस्योर्ध्व इति एवं च गमनत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वेनास्तित्वापि अनुगतप्रतीमा
त्रि च्छितिनिषेधे येरेव नभवेदेशानत्वे न जातौ किंतु वन्हिसंयोगजनकत्वप्रवनकर्मणः एवं कारणताग्रहार्थमत्वं रोपाधिता दूषणा वस्तुतस्तु जाति
सांकर्यस्य दूषकता वीजमेव नास्ति न च समानाधिकरणजातयोः परापरभाव नियमोवश्यं वाच्यः अन्यथा क्वचिद्विरुद्धयोरपि कथं तित्समावेशापत्तेरिति
वाच्यं यथादर्शनं व्यवस्थोपपत्तेः अन्यथा पृथिवीत्वादिना सांकर्या तद्युक्तत्वमपि न जातिः स्यात् नानाघटत्वमिति वस्तुतस्तु जाति सांकर्योपजसोज
तिं विवितीर्ष्यत्वलघुत्वयेव गलोज लिचयेदेयम् अनुगतमतिस्तु कथं समर्थनीया अत एवं संस्थानविशेषैः कार्यसमवायिद्रव्यत्वमेव घटत्वं न च
संस्थानेविविशेषो जातिरस्तत्ववाच्यः समानता कर्मजमतावच्छेदकजाता सैकीर्णाइति वाच्यं तस्याभिन्नत्वात् विनिगमकाभावात् सर्वजनसिद्धानुग

मी॰र॰
२१

21

तमतीतिरेवेत्यपास्तं पटादिपदानामपि तथात्वापत्तेर्जातिसाङ्कर्यापत्तेश्च पदार्थद्वित्वविरोधापत्तेः मनस्यान्तःसंयोगतन्तुकस्य ह्रस्वनिष्क्रमणस्य गमनत्वे
वर्तेनोपाधिना तथाव्यवहारः रेचकेऽपि स्वस्तिवह्नि गमनेऽपि रिति प्रविष्टत्वस्य चान्तर्गतत्वेति विवरणात् तथा निष्क्रमणमप्युत्तरस्य बहिर्गमनं स्पन्द
नमपि जलस्पन्दिः क्रमणात्मक तथागमनेऽपतनत्वं तु जातावेतान्येव तथोर्ध्वत्वं लवनमपि न च तेजः संवेधिन उत्क्षेपणासिवत तथाव्यवहारः उत्क्षेपणस्य
तेजः कर्तृकत्वापातस्वतन्त्रबाधात् मोक्षणं तु न क्रियान्तरं किन्तु अन्यनिष्ठत्ववत् क्षेपणमेव तथा प्रक्षेपोऽप्येवं क्षेपणत्वं तु कर्मत्वावान्तरजातिः
ननु विभागमात्रमावापुपरहिता क्रियाद्वयोपि स्यापित्वादिविशिष्टाक्षेपणादिके नैवेत्यस्तु किन्तु पूर्वसंयोगविशिष्टापि क्रियाक्षेपणाः स्यात् तथोत्तरसं
योगविशिष्टापि उक्तमिति भुवतावक्षेपणाकरानुगतमतीन्द्रियव्यवहारौ कथं समर्थनीयौ अत एवासहेति पदार्थभागभावानाधारत्वादिकमपि न तत्वे
अनेकार्थतानापि कालोपाध्याघटितकालोपाधित्वं तत्त्वे महदादीनां समुदायास्मकतयाक्षेपणाघटितत्वनियमात् न च क्षणापत्तिर्व्याप्तिरिति वाच्यं
समुदायिनो नातिरिक्तत्वात् समुदायालंबनज्ञानविशेषविषयत्वं समुदायत्वमिति चेन्न समुदायिष्वव्याप्तेः ज्ञानविषयतापर्यवस्थिकरणमिति
चेत् कार्योत्पत्तिः स्वरूपत्वेऽवधिविशेष इति चेत् सोऽप्यतिरिक्तस्वेदपतिद्धान्तः अनतिरिक्तत्वे तद्दोषतादवस्थ्यम् अपि च ज्ञानस्य विनाशदशायां
उमहादाघव्याप्तिः दंडमहादादेरचाक्षुषतापत्तिश्च अपसमुदायोतिरिक्त एवेति चेन्न तस्य समुदायिनः क्षणस्य नाशे निराधारस्यावस्थानायो एम॰
गात् एवमुत्पत्तित्वमपि कर्मत्वावान्तरजातिः अस्य पाह स्पन्दादीनामकर्तृत्वे स्मृतिः ज्ञानमिहितेऽकर्तरि तत्तोपपत्तिः विनाशत्वमपि क्रियासा २१

मान्यं तदाकुरणो ह वा दे अनित्यत्वं विना शाख्यक्रियासामान्यमुच्यते अत एव घटो नश्यतीति प्रयोगः उपपद्यते उत्स्यते उत्पद्यते उदपादि नंक्ष्यति अने
ष्टीत नष्ट इत्यादौ योग्यमन्तिविनाशाख्यक्रियायो वर्तमानभविष्यत्वाद्यन्वयः तत्र वर्तमानत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं भविष्यत्वं वर्तमानत्वं तु यद्यपि न त्वावच्छि
न्नैकालत्वं अननुगतत्वात् तथापि क्रियागता जातिरेव अतीतत्वे तु ध्वंसप्रतियोगित्वं ध्वंसत्वं तु निरुक्तमेव न च क्रियायां कथं क्रियायोग इति वा
च्यं प्रतीतिरेव हि भगवती वस्तुव्यवस्थापने प्रमाणमित्यावेदितत्वात् किं च क्रियायां स्वरूपयोगो नास्ति क्रियाचलतीत्यप्रतीतेः क्रियोत्पद्यत इति प्रतीतेः
क्रियायां स्वयोगे को विरोधः क्रियाचातीतेति प्रयत्न वापि स्वतीति प्रतीतिर्न भाष्यविरोधः इति क्रियानिरूपणम् अस्ति हि सामान्यम् अनुगतप्रतीतेः खण्डरूपो
त्यननुगताः शाबलेयबाहुलेयादयो न स्युः यो गौरिति बुद्धिमाधातुं समर्थे न हि शाबलेयो बाहुलेय इति बुद्धिरस्ति अस्ति तु शाबलेयो गौरिति न
चैतदपि सामान्यं व्यक्तेरसंततेः स्वरूपप्रसङ्गतः प्रतीयते तथा प्रतिगोत्वादौ विवाद एवं न स्यात् किंतु गौरयं गौरयमिति गवाभिन्नात्मनैव तथा
च विशेषा एव भिन्ना अपि अभिन्ना अपीति प्रतीतिबलादासंपन्नं तु यदा पर्यन्ततां कल्पनागौरवापत्तेः ज्ञानं पदार्थः एवं भिन्नाभिन्नरूपो विचित्ररसे
व्यापः न च तयोर्विरोधः प्रमाणप्रतीतयोर्विरोधस्यैवमसिद्धेः अन्यथा तद्येकोपमर्देनैवेतरप्रसरः स्यात् इदं रजतमिति शुक्तियोनेदं रजतमिति धीवत्
न च शाबलेयेन गौरिति धीरस्ति किंतु बाहुलेयेनेत्येवं तथा चाहुः सर्ववस्तुषु बुद्धिश्च व्याप्तसमनुगमात्मिका जायते व्यात्मकत्वेन विना सा च न सिध्यति
विशेषपात्रे हृष्टे च न सामान्यमतिर्भवेत् सामान्यमात्रबोधे तु निर्मिता विशेषधीः न चान्यमन्तरा भ्रान्तिः एवं गौरवाणां इष्यते इत्थं कालात्तदेवा बुद्धेर्भ्रान्ति

मी २ स्तद्वादिनां तथाहि: प्रमाणेनैव साम्नाने हि लिङ्ग: शब्दानुमानयो: नैव स्वाम्यहि संबंधो भेदेवानंत्यतो भवेत् अनुभूततया चासौ पुनः प्रयुज्यते जाति
२२ मत्त्वो व्यक्तिसंबंधेनानुभूतत्वाम प्रयोजनम् भेदे विशेषविशेषणानां व्याप्यव्यापकभावो नास्ति विनापि व्याप्यत्वाभिमतव्यक्तेरन्यतरसत्वात् अपरमा
नाधिकरणयोरेव व्याप्यव्यापकभाव इति मन्मते तथापि तत्र ज्ञानं न तं भवति महानसो दो हृष्टो: प्रत्यक्षेण गृहेपि पक्ष इतिवत्तो धूदयहे लिंगस्य
व्याप्यत्वेनाज्ञापमानस्यानवगमापकत्वात् तत्वे तु कथं जातसाध्यकि ज्ञातसंबंधात् ज्ञाप्यत इति चेत् विनापि जातिव्यक्त्यो: संबंधग्रहेणाज्ञातसाध्य
क्तिर्बोध्यत इति फलबलात् स्वरूपसत एव तस्योपयोगित्वं नहि ज्ञाणि शाकत्वेन जाता भव्यक्त्यनुभवो येन तयो: संबंधबोधोपि हेतु: कल्प्यते जाते
22 व्यक्त्यनुभवोनुवादो गृहीतमात्रगोचरत्वादितिन्याय: प्रमाणान्तरनाव पदार्थज्ञाने पदज्ञानमेकारणं ननु पदार्थबोधकत्वादितिन्याय: तेप्र
माणान्तरतया पदार्थज्ञाने पदज्ञानमेकारणं ननु पदार्थगोचर: संस्कारोपि प्रमाणाभावात् न च गृहीतशक्तिकस्य संस्कारलोपेपि तदापत्ति: श
क्तिगोचरसंस्कारस्यापेक्षितत्वादेव न च सपदार्थगोचरोपीति कथं न तदपेक्षा तथापि पदार्थगोचरसंस्कारत्वे तस्यानपेक्षितत्वात्स्मानस्म
कारकत्वेनैव ज्ञानस्य सोऽपि वसंस्कारस्य स्योऽपि तथात्वान्न स्मृतिं वक्ति तत्संस्कारस्य ज्ञानात्मनो न स्मृतिहेतुता क्वचिदपि परंतु शक्त्या
त्मना स्थितस्यैव ज्ञानस्य सहकृतत्वादर्शनादिति सहकृत्प्रसूतयात्वं न च पदज्ञानसंस्कारजनकज्ञानस्य सहकार्यपि पदार्थज्ञानस्य सहकारि राम
किंतु शक्तिज्ञानस्यैव गृहीतशक्तिकात्पदात्पदार्थप्रत्ययाभावाच्च शक्तिग्रहकालीनपदार्थज्ञानस्य कारणत्वं गृहीतशक्तिकात्पदादेव सज्ञा २२

नव्यापारकात्तदुपपत्तेः नच विस्मृतशक्तिकात्तदुत्पत्तौ स विस्मृतशक्तिकपदमेव पदार्थज्ञापकं पदत्ववलेन तादृशस्यैव पदार्थबोधानुकूलशक्ति
मत्वादिसत्वमतिप्रसंगेन एवं शब्दस्य वृत्तिः कार्य्यताभापपर्यापि व्याख्याता सामान्यं विना विशेषेषु सर्वेषु शक्तिग्रहासंभवात् पूर्ववा
ससम्भवगणानंतरमस्य स्ववाकार्थान्वयिनः पदार्थस्य पदादनुपस्थितेः शब्दस्य शाब्दप्रमात्मकार्य्यं न स्यादिति शब्दानुमानयोरभेदापत्तिः सो
गगतानोस्यादि साशपः सामान्ये वसामान्यलेनाम सामान्यं निसाने कव्यक्त्यात्मकलक्षणुपाधिरेव तेनैवोपपत्तावतिरिक्तकल्पनायां माना
भावात् वस्तुतस्तु न तु तज्जातिरेव न हि प्रमाणविषयत्वे ततप्रमाणाभाववद्दशायामवस्तुत्वापत्तेः सामान्यं वस्तुतिचवास्तवमतीते
स्तद्वैवभावत्वम् तच्च सामान्यस्य सर्वस्य परं न तु सत्तानस्याः सत्तोभावः सत्तेत्येवं सुमाघमानापाउपाधित्वात् अभसधातोः शतमसपातस्यत
स्यसपेक्षेतद्रूपं वर्तत्वं तु न जातिः समीपस्थे तदग्रहणात् न च जासंतरग्रहे संनिकर्षवार्त्तग्रहात्वमेव तथा तस्य दोषत्वेन ग्रहस्यभ्रमा
जनकत्वेः सामर्थ्यात भ्रमपायत्वादिकमपि तद्देशस्थैर्य्यग्रहे तत्र भ्रमत्वस्याग्रहणे दोषो न तु वर्तमानेति कल्पनाया आदपि परिवर्तनत्वं व्यंजकाभिमते
नोपाधिनामपासिद्धेः न स्यात् ननु जाते ग्रहणे व्यंजकग्रहस्य हेतुतायां मानाभावान्न लिंगोत्थ सामान्यगंपत्तावत्वस्यापि व्यंजकानरवं
गपस्यव्यंजकत्वम् तथा च तद्व्यंजकस्यापि सामान्यस्य व्यंजकांतरापेक्षे सनवस्थापत्तेः तथाहुः नचैते व्यंजकाः स्वसगुणावद्धाविशेषवंतो
तदाश्रितानाग्रहीतेषु तेषु स्याहोत्ववेदयनं तेषां च व्यंजकैः स्वैः स्यात्पुनर्न्नग्रहणाकल्पना तथा च सनवस्थानान्नसाहोत्ववधारणा सर्वेषु ग्रहीतेषु

मी र॰
२३
23

स्यादिषु भवेन्मतिः गोत्वेन चैषु सर्वेषु युगपद्बुद्धिसंभवः तस्मात्तत्स्वरूपमात्रेण महत्त्वादिवद्व्यवधीः क्रियते व्यपदेशः पिण्डैस्तथा जातिगुणादिषु यद्येवम
गृहीतेषु तेषु किं तान्न ज्ञायते तद्देशव्यतिरेकेणाग्रहणं तस्मान्न विद्यते गत्वसमानेनानुगोत्वादीनां नान्तरीयकहेतुकः सात्त्वादेः कस्यचिद्बोधस्तद्देशत्वेन
ज्ञायत इति यदि हि धर्मादिवत्सामान्यादयो गोत्वादीनामुपलंभकाः स्युः नीलादिवद्वा विशेषणं तथा सति तेष्वगृहीतेषु गोत्वधीर्न स्यात् नैवैव
मस्ति अगृहीतसत्त्वादेरपि दूरेण गोत्वोपलब्धेः किंचावयवा अपि किं प्रत्येकं वा व्यंजकं मिलिता वा नाद्यो गृहीतमाणविशेषत्वात् द्वितीयपक्षे त्वा
हृतसर्वेषु चेति अत एव प्रत्येकमेव व्यंजकाः सामान्यांशका अनुपलब्धा व्याजेनापन्नुदति तस्मादिति अवयवा महत्त्वादिपरिमाणविशेषावधारणं च
पिण्डगतजातिगुणादिग्रहणे कारणं न गत्वसमाना इत्यर्थः अयमाशयः सत्सु हि तेष्ववयवी ज्ञायते ततश्च तस्मिन् जातिरीक्ष्यत्वादिर्गुणाश्च
रूपादयोपलभ्यन्ते तदभावे सत्त्वाभावात् सर्वेषामसत्त्वं अस्त्वेतावता ग्रहणमिति प्रयोजकत्वमात्रं तेषामिति नन्वेवं प्रतीते गृहीता अनुपलब्धा
गृहीता महत्त्वादयस्तत्रापि किं जातिर्नोपलभ्यते न हि सा तत्र नास्ति तथा महत्त्वपरिमाणस्य तत्त्वकालेऽपि न स्यात् तस्माद्व्यक्तिवदवयवा अप्युपलंभका
वाच्याः सामान्यांशकत्वे प्रधेयमिति अग्रहणेनाभाव उपलक्षितः असत्त्वमित्यर्थः तद्देशव्यतिरेकेणेति अवयवाभावेऽवयवी न तिष्ठति त
दभावे तदाश्रिता तदभिन्ना वा जातिर्न तिष्ठतीत्यर्थः नान्तरीयको व्यापको हेतुः कारणं यस्य कस्यचिद्रूपस्य ग्रहणं तावन्मात्रं तत्त्वं जाति एके
ग्रहणकाले व्यक्तिरिव ग्रहणं तस्मकालमित्यर्थः अत्रोच्यते क्वचिद्व्यंजकमपि ज्ञाते ग्रहणकारणं यथाग्रत्वं तावत्त्वस्य न हि मातुः पितुश्च २३

ग्राह्यतात्वमनिरोगिपपुत्रस्य तन्निर्गेतुं शक्यता तरस्यपि वादे वृक्षगति तद्वदिहापि तथाहि पार्वते तेषां वृक्षाणां पथिकसंतापापनोदनात्मकैकैकका
र्यकारिता एकदेशावच्छिन्नता वा न मन्यते तावद्वनत्वबुद्धिर्न भवति अथवा बहुवृक्षत्वमेव वनत्वं वनशब्दस्य तदेवार्थः बहवो वृक्षा यदि वन
शब्दार्थस्तदा बहुत्वं वृक्षत्वं वृक्षत्वावच्छेदकं अशक्या लक्षणा नास्तीति गौरवमिति स एव च वनमध्यप्रमाणे वने वृक्षबहुत्वं तु न तथा वृक्षाणां
बहूनां शक्यतावच्छेदकतापत्तेः एवं च वनात्तोऽपि बहुभिरपि तदेवालं वनमिति न जातिसिद्धिः तद्वदुक्तः वनान्तरेऽपि याबुद्धिर्वनमित्येवं जायते
तस्मात्तदेव वृक्षत्वं ग्राह्यं वक्तव्यं पदविदुरिति यं किंच वृक्षैकदिग्व्यापिनो निरंतराणां तेषां गमनतानः एकस्यां पंक्तौ न स्थानामेवं वृक्षत्वे सा
पंक्तौ वर्तमानं शक्यतावच्छेदकं तेनापाद्यमबहुत्वविशिष्टवृक्षत्वं वनत्वं पर्षशब्दस्यैकदेशावच्छिन्नप्राणिबहुत्वं बहुत्वविशिष्टमप्राणि
त्वं वेत्यवधेयं अथ गोत्वादिकं न जातिः किं तु सास्नापत्वेनाभिमता या व्यक्तिः तन्निष्ठो भेदस्य रूहोऽन्याश्रयादिर्वा हत एव तन्निष्ठा गोत्वं
तस्य च स्वरूपतोऽग्रहेऽणामनि योगिधीरेव स्थितात्मति योगिविशिष्टाभावग्रहस्य चानुपपत्तिरेकाभ्युपतस्य हेतुतादमपात्मेयवेदला
दिनापि तद्बुद्धिर्न स्यात् ततश्च तस्य तदुनत्कालं स्मकातापिनानुपपत्त्या किंवाध्यावादेन गोत्वादिधीः स्तवित्रिभवति तस्यान्न च नगोभेदे
विषयः अभावे भवतां तदभावात् नापि तन्नक्षोभेदः अगोत्वनिमविमतोऽसम्भवात् अतः सद्भक्तगतस्य गोत्वाभाव एव गोत्वं किंच

मी॰ १॰ गोत्वधीर्न भवति योगिधीजन्मेत्युभयापत्तिर्हन्त त्वभावो ऽभावो वेति परीक्षायां क्रमो ऽभावस्योचितः न च भावत्वे सति योगिज्ञानापेक्षतापि स्या

२४ दिति वाच्यं यतियोगिधीर्न गोत्वग्रहे कारणमिति तस्य बाधापत्तेः गोत्वातिरिक्ताभावज्ञान एव तदपेक्षेत्युक्तकल्पनोचितापदार्थकल्पनाया

गुरुत्वात् अथापोहस्याभावरूपत्वे ऽनुपलब्धिग्राह्यत्वात् वास्तवं तु गोत्वादिसंपादकत्वेनाभ्युपगतत्वात् अत्र वार्तिककृतः भावांतर

मभावो हि यथा ऽऽश्रितिपादितः तत्राश्वादिनिवृत्त्यात्मको ऽभाव इति कथ्यते न तस्याभावो नाम तत्त्वांतरं अपि त्वेकरूपकथमत्र भावत्वाद्युपो ऽ

24 भावत्वाश्रयश्चेति ततश्चाश्वादिनिवृत्त्यात्मको ऽभावो न तत्त्वव्यक्तिस्वरूपमिह विषयो ऽनुगतत्वात् सविकल्पकाविषयत्वाच्चेति जाति

रूपं सामान्यमेव तदभावस्तस्य सप्रतिपक्षिः न च व्यक्तीनामनुदाय एव तदालंबनं तथा सति सर्वविनाशे वा सामान्यधीः स्यात् न वा सर्व

त्तस्य सर्वव्यक्तिज्ञानसामर्थ्यमस्ति न च यत्किंचिद्व्यक्तिसंनिकर्षादेव सर्वव्यक्तिभाने घटसंनिकर्षे पटस्यापि भानापत्तेः सामा

न्यवाचिनो हि प्रकारीभूतसामान्याश्रयत्वस्य नियामकत्वाज्जातिस्तेनः संभवति न भवत्त्वस्यातिरिक्तस्य वक्तुमशक्यत्वात् असा

धारणानां च क्वाप्यहेतेः प्रत्येकं चाननुगतत्वात् तथा च तस्मात्सर्वेषु पदार्थेषु प्रत्येकं परिनिष्ठितं गोबुद्धित्वनिमित्तासाधारणत्वाद्स्य तु नास्ति

तत् ननु प्रागभावः किंभावात्मकः यदि कारणात्मकः तर्हि स्थितिदशायामपि कार्यस्य कारणसत्त्वात्प्रागभावः स्यादित्याशं न्या॰

क्यसिद्धैव त्यत्र सामान्यतः विते स्तुकं उत्पत्तिकालानवच्छिन्नात्मत्वापि कारणासत्त्वेन प्रागभावः यथोक्तं कार्यादीनामभावः को ऽयमभावः २४

कारणादित्तेः स्थितिकाले यावत्तावत्ताउसत्त्वसंभवेति तथा च तदेव कारणं कालविशेषावच्छिन्नप्रागभावत्वसामान्यपरमाणुपः। अत्र ब्राह्म
णत्वमिसत्रकारणैरिति चेत्तत्रापि अधारेपुंस्त्वमेव न तु वा ब्राह्मणशब्दः स्त्रिय वैश्ययोर्वर्तते पुंस्त्वं तु चतुर्ष्वपि तिकपं ब्राह्मणत्वाभावः समापदिति
चेत ब्राह्मणव्यतिरिक्तार्थे वृत्तिपुंस्त्वमिति तीदृशं वाक्यं यत्र वर्तते तत्र ब्राह्मणधीः पदे तथा च न जन्ममात्रमपि देवर्गा इव वृत्तिपुंस्त्वमतीतेः न
देवासाभावो न तु दिनत्वं न तपापि पुत्रत्वं चेणजादिना धारणमिति वाच्यं पुंस्त्वपदे नेहस्त्र विवेशः स्पष्टमात्रे वृत्ति नो गुणा एव विवक्षिताः
ते च गुणाः स्वशीलवादिका क्रियाः स्वाभिः रूपते विमर्शादिना विहिता आचमनादयः तथा चोक्तं मत्या क्रियागुणाः केचिन्नेतरान् प्रवर्तिनः
शूद्रत्वं न जाचेतद् ब्राह्मणेभ्यो निवर्तितं चातुर्वर्ण्यमसत्केसहत्यतेर्थान दिभिर्यथा यघण्यं तत्रनास्ति त्रिपुनानित्यवस्थितानजन्मसामर्थ्या
न्यत्वं तु व्याधारं संवृत्तीयत इति न जैव ब्राह्मणत्वाभावात्वे वा त्रयानुगतो धर्मो बोध्यत इत्यर्थः केचित्तु स्त्रत्वत्वं वैश्यत्वमध्रुवमेवासानुग
तं प्रतिपाद्यं अक्षरादिपदानामिवेत्याहुः तत्रान्तथापि अघटत्वमितिसादौ तथा नसंभवति प्रघटशब्दो द्विपदादावेवमणुमते न च तत्तुतास्त्रा
तपः शाकं तेमत्वाय पितुं अस्माकं तु पार्थिवत्वोत्तामानुमेवाघटादिषु घटत्वादि विनिर्मुक्तं विषयेसं प्रतीयत इति घटत्वाभाववत्त्वस्य पीह त्र्येवे
ति धीः नन्वेवं नञोऽभावत्वबोधकत्वात् स्पतदा श्वेपि सामर्थ्यकल्पनापा गौरवमेवं ब्राह्मणादिपदानामेव स्वार्थैकवृत्तिता दृशधर्मलक्षक
त्वापेक्षणात् पद्वाच्यश्रमेव नञोर्थः अब्राह्मणादिपदेनेत्येतो यं तमादि स्पष्टि साहेतु तत्ताहवर्ज्य तथा चाब्राह्मणात्सारो ब्राह्मणसहृतः

नी॰र॰ नेस्वेनेसारा दावी स्मानसहचरितारर्स्मणा व्यक्तिरिक्ता संकसङ्क्षिपेव तत्र प्रतीयते नपचुतो स्यादौ प्रतिषेधवाचीनञपि औदासीन्यमेवात्मनोव
२५ स्या विशेषमाहेति न कश्चिदपि भाव व्यभिचारोऽन्योऽहस्स अपि च गोरपि पयुपोरुल्लि तस्यापोत्यतान संभवति साहि अपोह कर्मतासावक्रि
यापकत्वेनाद्वितीयशक्तिशालितात्कादयमपि भावत्वेकृपमत्वी केस्यात तस्माज्जनकत्वात किंच प्रमेयत्वे पशस्त्रादौ चुनापोत्येकिंचिदेवहि
अपोत्यकत्वेनापावाखं स्वेव कल्प्यतामिति तस्माद्दस्तिसामान्यं वस्त्विति विशेषापोगिम समगोरखाश्व इति वैशेषिकाः तत्र योगिनां ते
25 मसक्षा इति कुतो ज्ञातं अ म परान्तेषां समानगुणकर्मत्वपरमाणु भेदबुद्धिर्न स्यादिति चेन्न तेषां स्वापेरोपभेदात द्विशेषाणामिव
यान्ते द्विचो यौ वे योगिभिरपिशक्तो ग्रहीतुमयोग्यत्वादेव योगजधर्मो हि संनिकर्ष एव न तु योग्यतापा अपि संपादकः न च लौकिकम
सक्षुरेव योग्यतात त्वनेतरन्तेति वाच्यं प्रमत्समात्रएव त्वापुवेनतथात्वात अलौकिकप्रत्यक्षस्यासिद्धेश्च अनागते स्वरेच्छाजन
नार्थेप ज्ञानतत्कारणातपासामान्यलक्षणप्रत्तो नालौकिकासिद्धिरिति चेन्न जातिव्यक्त्योरभेदे नैवानागतज्ञानोपपत्तेः भेदेपि च
हावत्वाच्च प्रत्यक्षेप किंचित दाघ्रपत्तेः सन्निकर्षो हेतुर्न्यायवृत्त दाघ्रप संनिकर्षो गौरवात ज्ञानस्य प्रत्यासत्तिता च प्रमाणाले विस्तरे
ण दूषितावितोपनीत पदार्थसंसर्गज्ञाने तु शाब्दमेव पदार्थज्ञानस्य शाब्दहेतुतायाः क्लृप्तत्वात १२ अन्यत्वे तु कश्चिदेवोपयुज्यते यत्र पदा राम
ताश्रवणमस्ति तत्र शाब्दी स्याकांक्षा परे नैवमपयुज्यत इति मायात अपि च विशिष्टज्ञानमात्रे स्मरणसामावश्यापेक्षणोत यात आपिता २५

मेवप्रामाणिकत्वादिति नैवमनुमितादेरपि तथात्वापत्तिः अस्यापि पदस्मारितो तत्र पदेन पदार्थबोधमजनयित्वैव बोधजननादनुमानस्यैव
प्रमाणस्य सत्वात् यत्त्वनुमानातिरिक्तं नास्ति तत्र स्मृतपदानां तथात्वमिति अग्रे वक्ष्यते इति कथं च विशेषस्य ज्ञाते तु विशेषयोगिप्रमस्य विषयाद्
तिशयस्ते ज्ञातुं क्रमस्य वा योगिनस्तेषामस्मदादिभ्यः कारणगुण एव कण्ठ प्रमम्ययातामसदर्थसंबन्धेऽग्रगण्यत्वेनेति चेत् न तस्य योगित्वे मानाभावात् उ
पदेशस्य त्वमप्रयोजकलिंगाभासजज्ञानादपि तं भवं तस्य योगित्वमनुमापयति यत्तु अस्ति सर्वज्ञ इति वदति स एव कथ्यः केन प्रमाणे
न प्रमितः स इति यदि किमपि प्रमाणं वक्तुं शक्नोति तत् तं प्रति वक्तव्यं त्वया ज्ञातः सर्वोऽपि दृशः सर्वज्ञत्वेन कथं ज्ञातव्यः विशेषणाज्ञा
नसाध्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्येति त्वमपि सर्वज्ञ एवासीति एवमस्मोपीति बहवः सर्वज्ञाः स्युः तदा कः कस्मानीयाच्च सर्वज्ञाभावे युद्धहवात्त
व यदेवस्यादसर्वज्ञः असर्वज्ञे न तु बुध्यते न च प्रमाणानामपि तत्र लौकिकं वैदिकं वा संभाव्यते तथाहि न तावत्प्रत्यक्षागादः कस्यचित्सम
सद्भावः प्रमेयत्वात् घटवदिति अनुमातुं शक्यते हेतोः प्रमाणत्वेऽसदादिभिर्व्यतिरिक्ता इतरे वा पक्षे तु आश्रयासिद्धेः अप्रयोजकश्च हे
तुः असस्वत्वं विनापि प्रमेयत्वस्य संभवात् अप्रयोजकत्वे एव विजयी स्यात् सर्वप्रमाणानां नयसत्त्वात् प्रमाणत्वमप्रयोजकधर्मविरहा
दिति सत्यत्रापि स संभवाद्यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यागमः प्रमाणमिति चेत् स्यात् तथात्वात् स्वार्थपरत्वे निष्प्रयोजनत्वेनाप्रमाणापत्तेरस्म
दादेरनादिकार्यबोधिनोऽविशेषापत्तेः तस्य प्रमाणसंतत्युद्भावनस्तोतीति विशेष इति चेन्न प्रमाणकारणबाधस्यावेदितत्वात् निःप्रमाणस्ते

मी०८
२६

26

नकिंचिद्बाधकमितिचेत् इंद्रियजन्यतावच्छेदकस्यमनस्त्वस्यबाधात् जन्यप्रत्यक्षत्वमेवेंद्रियजन्यतावच्छेदकमितिचेन्नतदतिरिक्तप्रत्यक्षत्वेप्रमा
णाभावात् अन्यजन्यवृत्त्युपलक्षमेवचक्षुर्जन्यतावच्छेदकमितिनित्यवृत्त्युपलक्षमपिस्यात् तथाचश्रुतिः पश्येत्यन्यपश्यतिपश्यनेवतन्नपश्यतीतिजी
वेज्ञयचाक्षुषज्ञाननिषेधान्नित्यचाक्षुषेऽहंचक्षुषावत्तीत्यपिस्यात् अतएवमतिशास्त्रमीमांसितोऽजगत्कर्तृत्वंश्रुतयःप्रतिपादयंतीत्यागमविरोधा
दुग्धमज्ञानत्वमेवशरीरत्वमनोयोगजन्यतावच्छेदकमित्यपास्तं तासामीश्वरमात्रपरत्वेप्रयोजनाभावात् ईश्वरमुपासीतेतिविधिशेषत्वेन
कारविशेषसमर्पकत्वमेवसर्वोत्कर्षात्स्यात् ततश्चवाचंधेनुमुपासीतेतिवत्प्रकारतायांप्रमाणंमस्ति यस्यैवजगतःकर्तृत्वेनतदुपासीतेत्येवमेवश्रुत्या
कार्योपपत्तेः यत्परःशब्दःसशब्दार्थइतिन्यायेनोपपत्तिकत्वयोग्यतानीश्वरज्ञानातीपपत्त्याघटमहकारणकार्यकारणभावग्राहकप्रत्यक्षाभिबोधायोगात् किंतुनिरु
णत्वबोधिकाभिःश्रुतिभिस्ततोपिश्रुतयःश्रुतार्थसंदिग्धप्रामाण्याइतिप्रमाणांतरोपोद्बलनामर्थनिर्णयइतिनचप्रमाणांतरंजगत्कर्तृ
त्वग्राहकमस्तिनचतत्रकार्यविशेषकर्तृविशेषयोर्घटकुविंदादीनामन्वयव्यतिरेकाभ्यांज्ञायमानःकार्यकारणभावग्रहःकार्यत्व
कर्तृत्वावच्छेदेनैवज्ञायतेविशेषान्वयव्यतिरेकाभ्यामेवसामान्यतःकार्यकारणभावग्रहात् ततयेवान्वयव्यतिरेकाद्भवत्संदेहविवेचिता
द्ध्यभतिबाधकेतथात्वात् अत्रचज्ञानेच्छाकृतीनांलघुधर्मावच्छेदेनकार्यकारणभावग्रहेस्वैवबाधकत्वात् अन्यथाशरीरत्वेनापिकार
णताग्रहात्त्रिसमपिशरीरंविभुनिःस्पर्शंचकल्प्येततत्वेंद्रियाद्युपलक्षत्वसाक्षात्कारावच्छेदकत्वंवा अस्मन्मतेज्ञानविशेषेवा किंचकर्तृः एम्‌
२६

कारकस्मभावनयेवं हेतेर्वैधानकार्येणाभावेनाकर्मणोति कार्यकारणभाव एव नास्ति किं च कर्तृत्वं यद्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षा
कृतिमत्त्वं तत्र यद्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानं संभवति तथापि न चिकीर्षाकृती संभवतः इच्छाया असिद्धविषयत्वात् कार्यवत्तेनोपाद
नस्य प्रसिद्धमिति चेन्न भवतो विशिष्टस्यासिद्धस्याभावाद्विशेषणस्यैवासिद्धत्वमिति विशेषणएव चिकीर्षा तथा चोपादानापरोक्षचि
कीर्षयोर्भिन्नविषयत्वापत्तिः ततश्चैककार्यप्रत्यासत्त्या कार्ये स्वज्ञानादीनां च कार्यकारणभावः प्रत्यासत्तिश्च कार्ये स्वसमवायः ज्ञानादी
नां च विषयत्वे जनकत्वं पाज्ञानादिकं सिध्यत्कार्यसमवायिविषयकमेव सिध्यतीति साध्ये उपादानं लीपत्वेन न विशेषणीयमिति सपक्षात्
कृतेश्च कार्यविषयत्वनियमाच्च अपि च ज्ञानादीनामेव जनकत्वेन न तथैव साध्यप्रवेश उचितः आत्मनोपि चात्मत्वेन न तु ज्ञानाद्याश्रय
त्वेनेति कर्तृत्वे न जनकतावच्छेदकता किन्त्वस्ति ततश्च पटं प्रति कुविन्दत्वेन तन्तुगोचरापरोक्षत्वेन विशिष्य कार्यकारणभावः तथा घटं प्र
ति कुलालत्वेन कपालगोचरापरोक्षज्ञानत्वेन सर्वत्र वाच्यं ततश्च पटादिसामान्ये कस्मात्तदुपादानापरोक्षज्ञानत्वादिनैव न तु ज्ञा
नाद्याश्रयत्वेन गुरुधर्मेण तच्चेज्ज्ञानं निराश्रयमेव सिध्येत् न हि जन्यज्ञानस्येव नित्यज्ञानस्याप्याश्रयापेक्षास्ति गुणत्वाद्गुणापेक्षेति चेदा
श्रयो जनकत्वाजन्यप्रवृत्त्वाद्यापत्तेः एवं नित्यमहत्त्वमाकाशादौ प्रमाणपरिमाणं च न सिध्येदिति चेद्दृष्टान्तासिद्धमेव एवं चिकीर्षाकृती
अपि स्वतन्त्रे अतः कर्तृमीमांसा सिध्यतः उपासतथानुसिध्यन्ति गुणेन एव सिध्यति गुणो बाधकत्वान्निर्गुणस्तु निर्विरोधाच्च ५५

मी॰ २९ स्वं इ पटस्य कुविंदाजमस्य कर्तृतया तत्यावत्वं इत्मिति कर्तृत्व तथापि भगवानीश्वरः सिध्यतीति तदपि न युक्तं तत्रापि स्वतंत्राणामेव ज्ञानादीनां सिध्या
२७ पत्तेः किंच त्वं इ पटेपि महापटस्य कुविंदस्यैव कर्तृत्वात् न हि महापटः त्वं इ पटाभिन्नः स एवाऽयं पटो महान् जात इति प्रत्यभिज्ञानात् तथा च स्वं
इ पटे कुविंदकर्तृकत्व एव परिमाणोत्तरोत्पादात् महापट इति व्यवहारः ततश्च महत्परिमाणमेव केवलं न त्वन्यत्पटोपीति कानुपपत्तिः महा
पटो न घट इति व्यवहारस्तु विशेषणांशं समाश्रित्य विषयो भवतामस्माकं तु विशिष्टांशं स विषयो विशेष्यं तु विन घट मेव पटो न घट इत्सप्रतीतेः त्वं इ
पट उत्पन्न इति धियोपि महापरिमाणाश्रयत्वेनाभूतो त्मतावो सत्ते विषय इति त्वं इत्मिति कर्तृत्व पात्तत्विध्येदपि पटितत्कर्त्ताः स्योनस्या
27 त् को वा मत इति चेत्तदुपादानसमवहः अचेतनः कथं कर्त्तेति चेन्न क्रियाश्रयत्वं हि कर्तृत्वं ज्ञानाद्याश्रयत्वं परत्राश्रयमेव वा कर्तृत्वमिति वि
वेत देवदत्तादिवत् कर्तृत्वमप्रसंगः ओमिति चेद्देवं तर्हि ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां कर्मविधिर्विरुध्येत तत्र ब्राह्मणादिपदं तु तदवच्छिन्न
चेतनत्वपरकमिति चेदप्येवमहानगुणः कुत्रवा चेतनेमपो गो दृष्टः सर्वत्रैव वर्णविपर्ययावस्थावतामेवाधिकारश्रवणात् तर्हि पारलौ
किके फले मकर्तुरेवस्मात् इति चेन्न आत्मनोपि तत्र कर्तृत्वात् न हि आत्मनः एणादिमात्रं चेतनानधिष्ठितं कर्मकर्तृत्वे शक्नोतीत्यात्मापि
कर्तेति स्वत्वमतिप्रसंगेन अपि च भगवतोपि ज्ञानस्य सर्वविषयत्वे मानाभावः अतो यन्तःकरणकादिकार्यपरंपरायाः पक्षीकरणे एमं
तावदुपादानादिगोचराणि नानाज्ञानानि स्युः परिच्छिन्नापदानाद्युपादानगोचरस्यैव ज्ञानं कल्प्यते तथापि तावन्मात्रविषयकमे २७

वत्तस्मात् सर्वविषयत्वं तु कुतः साधकाभावात् सिध्येत् ततश्च सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानस्य ततोऽप्यधिकविषयत्वे तु जीवस्यैव सर्वज्ञः
स्यात् अथ जीवस्य तावद्विषयकं तत्तद्धर्मप्रकारकं ज्ञानं नास्ति ईश्वरस्य तु तदस्तीति चेन्न प्रमाणाभावात् यावत्प्रकारकतां विना कर्तृता
न निर्वहति तावत्तत्प्रकारकत्वेनैवेश्वरस्य सिद्धिर्नाम न किंप्रकारकताप्यस्मदादिज्ञाने तत्तज्ज्ञानव्यक्तिविशेषविषयीभूतधर्मविशेषवत्पर्यव-
सितं कथमेकस्यां ज्ञानव्यक्तौ स्यात् अत एव तत्तत्प्रकारकत्वं च तस्य तावत्सदाधर्मोपदेशाद्वेदस्य प्राप्तम् ज्ञानव्यक्तिभेदापत्तेः अ-
स्त्वेवमपीति चेन्न हि ज्ञानभेदे केऽलाघवादिस्त्वनुपपन्नं सर्वत्रैकज्ञानानां सप्रकारकत्वनियमेन कार्यजनकज्ञानानामपि सप्रकार-
काणां नानात्वापत्तेः वाचस्पतिमिश्रास्तु ज्ञानस्य विषयनियमः कारणाधीनो नित्यस्य तदभावादनियतविषयत्वमित्याहुः तन्न एवं स-
ति जन्यज्ञानस्य कुत्रचित्किंचित्प्रकारकत्वं तत्कारणविषयाधीनमिति नित्यस्य तदभावात्सर्वप्रकारकतापत्तेरीश्वरे भ्रमस्याप्यापत्तेः
अयथार्थभ्रमविदोषाधीनमिति तदपि तदभावेऽस्या निवर्तत इति चेत् तर्हि भ्रमप्रमाविषयतानियामकमेव स्यात् तत्प्रकारकताया अपि
कारणाधीनत्वात् परिच्छिन्नप्रकारताजनककारणाधीनास्वरूपसत्त्वं धात्मकं तदप्रामाण्यकोदोषः न चैवं नित्यज्ञानस्य तत्तद्विषयत्वे तत्प्रयोज-
ककारणाधीनं तदस्य विषयताविरहस्तत्प्रयोजककारणविरहात् तथा च तत्तद्विषयत्वनियामकस्याभावादनियतविषयत्वनि-
वर्तत इति सर्वविषयत्वं तदस्य विषयत्वापातान् दोषाप्रयोज्या भ्रमताप्रयोज्या प्रमा यतो जन्या यो नास्ति सा नित्यज्ञानेऽपि नास्ति

सि० १० दोषजन्यत्वविरहादेवेति न भ्रमत्वमिति तच्च ज्ञानस्यानियतविषयत्वे यदि सर्वविषयत्वे तदास्माकमस्मत्प्रमाणाजन्यज्ञानवतोऽपि सार्वज्ञ्यापत्ति
२८ रिप्सितादृशसर्वज्ञस्याभावे जीवेनार्थानितरत्तात्सर्वप्रकारकज्ञानवत्त्वानुमितिनामप्रमानुः सार्वज्ञ्येन प्रमातुश्शक्येति युक्तिः सोऽपि नाधिकमिति चेदिति स
र्वं संशयविरोधिज्ञानत्वमेव सर्वविषयत्वमिति चेत्सत्यं तिरस्कृत्यं किंचित्त्वं इन्तावदप्रसिद्धं नानुमानगम्यं यः सर्वज्ञ इति श्रुतिस्तु नैवंरूपताविषयः
पदार्थवाक्यार्थरूपाभ्यां भिन्नत्वात् एवं यैः केवलं ज्ञानमिति द्विधा घ्नपोह्यिणः सूक्ष्माभीतादिविषयं जीवस्य परिकल्पितं तदप्यपात्वविज्ञ
ज्ञेयेन हितत्रापि यत्नमा एवं किल त्वं केषांचिद्दर्शने बोधस्वभावः पुरुषो देहेन्द्रियादिवशः किंचिदेव जानाति विगलितनिखिलकर
28 णकलेवरादिस्तु केवलीभूतो विश्वमेव सूक्ष्मातीतादिरूपमपरोक्षमीक्षते तच्च केवलजीवज्ञाने केवलज्ञानमिति मुक्तात्मना सर्व
गोचरं ज्ञानमाचक्षते तत्रापि प्रमाणाभावः प्रत्युतस्यादर्शने तिनेति भेदस्य पंचविलयवेदांतेषूपदिश्यत इति तद्व्यतिरिक्तातीतादिशू
न्यस्य प्रमाणाभावात् स्वभावेऽपि नसहं वैधाभावात् कथं तज्ज्ञाने न सर्वज्ञता अथ बोधस्वभावस्य किं संबंधानोऽणन चेवं पुनरपि वैधाप
त्तिः अखिलकर्मक्षणात्तदर्जितकारणानां देहस्य वा भावादिति चेत्तन्मुक्तस्य बोधरूपता यदि विदेहेनावगम्यते तदा तस्यासंगतापि तत
एवावगम्यत इति कुतः अपवर्गविषयतामप्रमाणानां तत्तु तत्स्वबोधरूपत्वेनास्त्येवेति कुतः सर्वविषयत्वमिति तस्मान्नैतत्ते वाङ्गीद्रिया एम०
विषयाः अथाभावः एवं भावाच्च मन्तव्यमिति भिन्नोऽभिन्नो वा तत्र आद्ये न त्वया संतमभेदोऽस्ति तथात्वादिविशिष्टादिहापिनः घटादिकमेव हि कदाचित्स्व दा २८

त्मना गत्ये ते घटोऽस्तीत्याद्याकारेण कदाचित् अभावात्मना घटो नास्तीति कोऽर्थः घटः भावात्मनास्तीत्यर्थः न त्वभावः पदार्थान्तरं प्रमाणा
भावात् किं त्वभावत्वं भावत्वमिव धर्मविशेषः एकस्मिन् धर्मिणि धर्मद्वयकल्पनयैवोपपत्तेः न च विरुद्धं द्वयं प्रमाणबलेनाविरुद्धतयैवाति
द्धेः अभावो नाम भावोऽपि च घटाद्यात्मकं भावान्तरमेव अभावो नाम भावत्वेन तु तस्य क्रमतो नानानुगमः तदाहुः भावान्तरमभावोऽन्यो न कश्चिदनि
रूपणादिति अभावो हि न कश्चिदतिरिक्तः कुतः अतिरिक्तस्य तत्त्वेन तस्याभावादस्य तत्तद्भिन्नत्वेन गवाश्वयोरिवाप्रतीतेः न च नास्ति अभावो भा
वप्रतीतेः सालेवनलात् नहि कोऽसौ भावान्तरं पटे पटस्य घटभेदबुद्धिस्तद्भिन्नो भावः इत्यर्थः प्रत्युत घटो नेत्यस्य घटो घटभेदाभिन्न इत्यर्थः तदाहुः
धर्मयोर्भेद इष्टो हि धर्मभेदेऽपि न स्थितेः अमद्विपटादेर्धर्मिण एकस्यैव घटादिरूपत्वमसत्त्वं भेदत्वमित्यर्थः न घटसंसर्गाभावानधिकरणेति तु न
घटाभावत्वे अनुगतप्रतीतेर्घटात्मकाभावविषयत्वेनैवोपपत्तेः योग्यानुपलब्धेश्चाभावत्वमेव विषयं इमम् एव अयं घटत्वेन नास्तीति
प्रतीतेरप्यवोऽपि घटत्वात्मनाभावात्मकत्वस्यैव विषयः तर्हि घटस्वात्मनास्त्येवास्ति किल स्वात्मनेति तदाहुः स्वरूपपररूपाभ्यां नित्यं सदसदा
त्मके वस्तुनि ज्ञायते किंचित् किंचिद्रूपं कदाचनेति एवं च प्रतियोगिवत्ति घटाभावो नास्तीति प्रतीतिरभावत्वप्रकारिका घटविषयिणीत्यपि
प्रमेयत्वेति तेनैवोपपत्तौ नाभावाभावः स्वतन्त्रः सिध्यति ध्वंसोऽपि च विनाशाख्यक्रियायोगात् घटादिरेवेत्युक्ते एवं च घटो नास्ति घटो न स्त
इत्याद्योऽनार्थसंख्यो न्यायोऽपि तत्रैवास्मिन्निति का भाववादिनां तु तत्र तु घटता अभावप्रतियोगी घटोऽस्तीत्येवाभ्युपगम्यते तदाप्यनुपपत्तिः

मो० र०
२९

29

तादृशश्च ब्रह्माहंकारशून्यतमस्तस्य समस्तयोग्यंसन्निकर्षे रागमतियोगिविशेषकलायोगात् पाशबन्धस्य ध्वंसास्यापः कालः स्वं तथा मलपः
पावकुभाव ध्वंसात्स्वपः कालस्तु महामलपः इमा वस्तुते वैशेषिकाः ननु तत्काले जातिः कुतस्स्यादिति न च काल एव तत्स्यात् व्यक्तिमात्रभेद
शालात् न च न श्रुतिनिमित्तत्वात् नावेशे च तस्मात् स्वच्छिकाले सचिर पिण्डे व्येति जातिशक्त्युपदानानां नार्थनापत्तिरिति वेशकाल स सर्वो
धिकरणात् तथा समितेस्तस्या व्यक्तिमात्रदेशतो नं गोकारादिः स्यात् तत्र तादृशकाले समवायाभावात् तदाहुः मलयेऽपि समावेशः सर्वो
च्छेदात्मकेन हि न च समयोजनं तेन स्यात्समनापतिकर्मणां सर्वमलापविज्ञानं समस्तजगदात्मरूपं स्वशरीरविदं प्रमातान्नाधिकेशतो ११ अत्र
इति स्वआत्माशरीरस्यात्मन स्वभेदवेदनादेवापवर्गस्यात्मनः प्रहाहिश्शरीरैः स्वनिमात्मसुखितस्तव मतपापविलीयते तदाप्रहासवः स्वहेतु
भ्यः कर्मभ्यो विनिवर्तते तदा हेलभावादेवमुच्यत इति शारीरात्मविकज्ञानमेवार्थनीयं नाम तदा किमनेन व्युत्क्रामेण भेदाभिनयसंगत्या
ऽभ्युपगमेनामामातिक्रमध्यानापरनामधेय १२ प्रापुहूषविवेकेनेति अत्र वत्स भावापोः सर्वे परमाणवः कदाचित् समग्रोपादेयमेव
धर्ममात्रं भकलात् तेनैव पवनार भकपरमाणुवद्दिति मलये अनुमानं समाणमित्याहुः अत्र पथष्येककालीन समग्रोपादेयस्य
मलं न मा हि च्छिन्नमग्रोपादेयमेव धर्मसंगमाणाभावात् तदाहुः मलयेपि प्रमाणानः सर्वोच्छेदात्मकेन हि न च समयोजनं तेन २९
स्यात्समनापतिकर्मणां सर्वमलपविज्ञानं समस्तजगदात्मरूपं स्वशरीरविदं प्रमातान्नाधिकेशतो १ पुस्ते इति स्वआत्माशरीरस्यात्मन

त्वभेदवेदत्वादिवापवर्गप्राप्तेः परादिशरीरैः सनित्यात्मसुखविमहत्त्वमतयोर्विलीयेते तदापत्तावदृष्टहेतुभ्यः कर्मभ्योविनिवर्त्ततेतदाहे
तभावादेवमुच्यतइतिप्राणिनात्मविकज्ञानमेवार्थनीयंनामतदाकिमनेनव्यक्ताव्यक्तभेदभिन्नसंसाराभ्युपगमेनाप्रामाणिकमधाना
परनामधेयगुणपुरुषविवेकेनेति अत्रवक्तव्यमाचार्याः सर्वेपरमाणवः कदाचित्समव्याप्तोपादेयमवंधम्ममाः आरंभकवादनषपवु
नारंभकप्रमाणवदितिप्रत्यये गनुमानेनप्रमाणामितसाहुः अत्रपघपेककालीनसमव्याप्तोपादेयममत्वेनपक्षसिद्धमितिसमव्याप्तोपादेय
मवंधम्मत्वंसाध्यंतथाचक्रमेणतादृशसाध्यसत्तात्तिद्धसाधनंतथापेककालीनाइतिपक्षविशेषणांवोध्यं पक्षतावच्छेदेन
साध्यसिद्धेर्दृष्टान्तासिद्धसाधनमिति अत्रपघ्नपितथापेककालत्वस्यभकः कालोपाधिः पक्षतावच्छेदकः दृष्टाधिकरणीभूतत्व
द्रव्योवा आद्येवाधः तादृशोपाध्यवच्छिन्नस्यकार्यत्वात् अंत्येपक्षविशेषणासिद्धिः प्रलयास्मिद्धेरिति दूषणं कालोपाधित्वेनप्र
वेशात् अवैयर्थात् द्वितीयमादायोपसाध्यपर्वसानान्नतथापिकार्यद्रव्याधिकरणवृत्तिलमात्रोपाधिः अप्रयोजकत्वंच अ
नवयमाणुः कार्यद्रव्यसमानकालीनपरमाणुक्रियाजनितानवयक्रियापात् सर्वेस्वादिसंवातारमलयेपरमाणुःकार्यसमानकाली
नतद्धर्मिध्वंसासमवधानसवानितिमहाप्रलयेसाधनंकमसकस्यविद्याप्तेः अप्रयोजकत्वेतदसगयावत्त्वसोपाधित्वात् एतेनएतेपरमा
णवः कार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तिकार्यवंतः नित्यद्रव्यत्वादाकाशवदित्यपि नापाध्यपि कार्याद्रव्यानधिकरणस्योपाधित्वात् अ

मी.१० यकार्यत्वेश्वरात्मनिकार्यत्वस्यानधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनिकार्यत्वभावत्वात् ध्वंसप्रतियोगित्वाद्घटवदित्यत्र नचाकाशवृत्तिध्वंसप्र
३० तियोगित्वेनार्थान्तरतावाधात् नचविभुवृत्तित्वमुपाधिः परमाणुसंयोगादौ साध्याव्यापकत्वात् नचगगनादिवृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्ति
त्वस्यतत्कार्यत्वस्यानधिकरणप्रागभावाधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्तित्वे सतीतत्कार्यसमवेतत्वात् दनादिनावच्छेदकत्वात् गगनादि
वृत्तिप्रागभावप्रतियोग्यपुरः कार्यानधिकरणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगिकार्यत्वात् घटवदित्यनुमानमस्त्विति चेन्नाप्रयोजक
त्वात् कालोपाधित्वं कार्यत्वव्याप्यं कालोपाधिमात्रवृत्तित्वात् एतत्कालत्ववत् अत्रात्मगुणत्वेनात्मत्वाभाववदेहेतिमात्मगुण
30 मात्रवृत्तिधर्मत्वात् एतद्गुणत्ववदिति तद्धितरी तद्साधनत्वाच्च नचाप्रयोजकत्वं कार्याभावेज्ञानसामान्याभावापत्तेरिति वाच्यं किं विनाप
ज्ञातिरिति वृत्तितस्माद्युत्तमभेदात् व्यक्तिमात्रनिष्ठत्वात् प्रतीयपाकदाचिदृष्टेपि गोत्वं स्यादितमाषुवृत्तित्वमथाज्ञात्मगुणत्वस्यनाना
त्वापत्तेरिमन्वकुल्यतर्कसत्वात् आगमत्वानुमानोपष्टंभकत्वान्नाप्रयोजकत्वमनुमानानामितिचेन्न तन्निष्ठत्वप्रयोजकस्य घटत्वादेर्च्छेदा
दागमस्याप्रमाणापत्तेर्नतमात्रत्वं किंतुकर्मणः प्रत्यक्षापरत्वमेवनत्वसर्वइहशंकर्मपरत्वमवादारूपेलोपभोगायसिन्नतिविरुद्धेनफल
मिसेतमतः किंवाजगद्रूपाप्रपाएवतदाहुः स्मृतिवाक्यपरत्वेवजनानामितिविभ्रमः पौर्वापर्यापरामर्शः शब्दोतांकुरुतेमतिमिति एमं
नचेश्वरएवप्रयोजकत्वहृत्ताप्यपत्युमादपतीतिवाक्यं नानाहेत्वीयमुत्पादनापत्तेरीश्वरीयानेतशरीरकल्पनापातात् अथनानाहे ३०

शीघ्रशरीरारंभे वा विशेषप्रसाद्यतीति चेदिदमपि न प्रमाणेन विना शक्यं वोढुं घटत इत्यादि तं प्रत्याह यं प्रमपि मानाकायकल्पनाऽऽवेशकल्प
नानास्वेवाधिका । अपि चागमं विनाऽप्रयोजककारणमात्रसहस्रात् न तत्सिद्धिरित्यागमस्यापि प्रमाणत्वं प्रकर्षं वैदिकमन्त्रप्रदायेपविनेवितितदुपपत्तयेप्र
लपो नास्तीत्येवं निर्द्धार्यमितिदिक् । अभावप्रत्यक्षत्रिसरमप्रमाणार्थोपि त्वाप्नुपपत्त्यत्वेत दुःखाधिकरणत्वात्प्राणात्प्रवृत्तिः स्वाप्तपत्तमवृत्तदुःखाधिक
रणा स्मृणा हतिभ्यो भिन्ना वापोद्धुः स्वध्वंसो मोक्षापरनामा तस्य चोत्पत्तिमकारणे वार्त्तिकेवाणितः तत्रज्ञानात्मतत्त्वाना भोगात्स्वर्ग्वत्रियाखये उ
नाम च यामसत्तादृहो नोत्पद्यते पुनः कर्मजन्मा पभोगार्थे शरीरं न प्रवर्त्तेते तदभावेन कश्चिद्धिदे तु स्तत्रावति एते मोक्षापरनाम वर्त्तेत तत्र का
म्यनिषिद्धयोः नित्यनैमित्तिके कुर्यान्मत्सवायजिहासया मार्ग्यमाने फलं स्यात्तेन चानिष्टो भविष्यति । आत्मज्ञे चैतदस्तीति तत्ज्ञानस्य उपयुज्य
मइति । ननु कर्मणां नेदेहकारणत्वे किं तु स्वर्गादिकारणत्वमेव प्रपद्यते न च तत्र देवान्तरव्यापारस्तत्र । सत्यमैहिककर्मफलं सोढव्यमन्त्येन नापि श
रीरफलकर्मेव किंचित्कर्मास्ति । अतः सत्यपि कर्मसुपेशरीरं स्यादेवेत्याशंक्याह कर्मजन्मेति कर्मशेषफलोपभोगार्थे हि शरीरं जायते अशेषक
र्माभावे तु शरीरं न जायते कारणाभावात् न च मातापितृसंयोगमात्रं तत्र हेतुर्व्यभिचारादित्याह न कश्चिद्धेतुरत्रास्ति उत्तरश्च यासत्त्वविकृणो
मोक्षापवर्ग निकाम्यस्य तं चेष्टे तु त्वफलबीजानि विरुद्धस्यापवादेन हेतुत्वमिति निष्प्रवर्त्ततामनिशं नैमित्तिकेषादि कुर्यान्न तदा तत्रापत्यानुषंगि
कफलं नस्यबंधहेतोः एतेन नए एव दोषः अथ नेअपि त्याज्येतदा प्रत्यवायाद्धरिते स्यादेदुर्वार इत्याशंक्याह पंचैव पारिहारमाह नित्यसाहिनामप्रविष्य

गी० १८ नीतादिनित्यनैमित्तिकेष्वत्यवाप्यजिहासया काम्येष्वप्यनुकामार्थमर्पितयोः प्रयोगः प्रत्याख्यः न च तथापि नित्यप्रयोगेपि कर्मणामेकत्वात् काम्य
३१ फलं स्यात् तस्मामर्योमसत्वाभरकाम्यफलकामनाध्वंसमाणाभावादित्याशंक्योक्तेमार्थ्यमानस्य फलत्वानास्ति विधिनासमर्पितस्यैवमाव्य
मानलब्धबोधनादित्याशयः पशुस्वर्गकामादिश्रुतिभ्य उपादेयमनत्यकर्तुर्विशेषणीभूताकामना प्रपतेत्यापश्ये कलबुद्धिवस्मितेतितज्ज्ञात्विंतुवा
दापाणोगविशेषात् तस्मात्स्यापिभतीयेते तिवादाय णाधिकरणाविरुद्धं तदिहहेत्वभावादेवं वधाभावो नतात्मज्ञानस्यात्र कारणतामि
३ त्युपसंहरति आत्मज्ञैवेतदिति तज्ज्ञानेनात्मज्ञानं न तु पशूतिशुद्धज्ञानं अपमाशयः जीवोहिशरीरमेवात्मानं मन्यमानस्तद्रूपकारणोपका
रात्मकगोचरोभवति तं दधान स्वदुपकारिणोरप्रतेगपकारिणांचद्वेष्टि पदाशरीरातिरिक्तमात्मानमनुपकारापकारयोगोचरमयमस्मीति वेत्ति तदाहं
कारायणमममकारोविगत्यादिगोचरोपेतितिदेहमेवग्रपंततदा ममेतिन वेदकुतः पुनस्तत्कारणत्वादीतदाचायं स्थिरं मचित कुशलाकुशलत्वक
मोपस्थापितं फलं स समत्वबुद्धिर्भूत्वा भुंक्ते अनागतानि च अभयविधामपिकर्माणि नं सचिनोति एवं फलोदयनिरुद्धेमार्थीनकर्मणि अनागते च
कारणाभावात् तुमशरीरेनपुनस्तद्धेतुको स्यशरीरसंबंधो जीवनायमत्लतोदुःखोपरमः तदेवंमणामात्मज्ञानस्य मोक्षोपयोगः इमनेवार्थंश्रुतिर
नुवदति आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेदितितदेवं कर्मस्वर्पमेवात्मज्ञानेनसंगात्मो से उप राम
युज्यते आत्मस्यबहिर्मनोनित्यनैमित्तिकमात्रानुष्ठापीकाम्यनिषिद्धेभ्यो निवर्तते ततो हेत्वभावान्मुच्यते आत्मज्ञानेकार्येकर्मानुष्ठानेचेतिरहितोप ३१

ज्ञाकर्मसमुच्चयपरस्त्वेके तच्चेदं साख्ययत्नदृष्टया योगं तन्त्रवार्त्तिककृतां मते यदाहुः कृतार्थं पुरुषार्थं च तत्त्वं योगपदप्राप्तः सर्वत्रैव विज्ञानेन संस्कार
लेनगम्यते यागं गंभीरात्मविज्ञानादस्मत्तेष्ववधार्यतां आत्मज्ञानं हि कृतार्थं पुरुषार्थं न प्राज्ञा यते तेन विना परलोकफलेषु कर्मसु प्रवृत्तिर्निःस्व
संभवात् तेनाविनाशीव ओं परमात्मा इत्यादिवाक्येनमात्मज्ञानं तदप्युपनिविधिवज्ज्योदेव कर्मज्ञानं वत्तदप्युपन विधिवल्लोटेव कर्मज्ञानवत्तामप्य
व्यकृतार्थं यत्तु आत्मस्वरूपावगतिर्यादनावसरे विधिः संपर्वाक्यं आत्मा ओद्रष्टव्य इत्यादि नवद्रष्टव्यमागतस्वार्थस्याति गहनता महोपयोगिता
चाल्पस्य हि तावद्वा विशेषेणावश्यमागमर्थं प्रतिपद्यताभिसेतावन्मात्रार्थं अन्यथा हि अप्रयापतो जानन्नपि अतिरिक्तमात्मानं स्वर्गादिकं नपिबोधनि
बध्यः शरीरमात्मानमभिमन्यत एवेति कदाचिदतिक्रामेदपि प्रमादवशविधिनिषेधावितितत्त्वि हृत्पेयपमुपदेशाः दुरधिगमः स्वल्पपमगोचरे
धीतानामपि देहगुहानिहितः पण्डितोऽपि पुरुषो न स्पष्टीवानेव हितामपि समग्रमादार्थमेवात्मज्ञानोपदेश इति साधुभाषणानि यमवते यथा हि सा
धोर्निमयमामेमाधोऽस्वाम्यसंगात् ग्रामादिकाः साधुभाषणानि नहि समर्थमात्मसमायत्तु साधुशब्दमिमेवंविनियमस्तथैषामाशयेन यतुप्रयमा स्मार्ग्य हतपा
विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः तपाम्नतव्यो बोद्धव्य इत्यात्मानमुपासी
तेति कामवादसो कृतादलोकवादवचनविशेषैर्जिज्ञासामननसहितं तनिर्धूतमकलोपाधिकेवलात्मबोधपर्यंत प्रकृतत्वात्मतत्त्वस्वरूपानविधान
मनाम्यवादविहितमस्मन्नात्मेत्याकाराणि कः कृतमेव धः तदाऽऽभ्यभिधानिकृतमेवं धः सुवादिकालोपयोगमप तदस्यैवानेकान्तिककृतमेवं धा

गी॰ त्समं वंधात्क्रतुसंवंधविरोधात्मज्ञानतात्त्वतत्त्वगुणार्थमेव फलं वाभ्युदयविः श्रेयसतत्त्वं यथा सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानिति तथाह
३२ परिपित लोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुपतिष्ठंते तेन पितृलोकेन समहीयते इति तथा सत्त्वे गुणावर्त्तते यथावदा शुभं भ्रं सत्त्वलोकम
भिसंपद्यते तेन सगुणा वर्तन्ते रजस्तमः गुणात्मकापरमावस्था स्मिश्चनन्त्वात्मा कर्मतयासक्तो यतः इति कथमस्य प्रधान कर्मत्वेनेति चेन्न स
मुच्चयविनियोगभोगात् न त्वेवं ज्ञानस्यात्मनः कश्चिद्विनियोजकं विरहितं भवति वा तथात्मा ज्ञानस्य स्मैतन्मोक्षार्थमेव बोधितमि
त्येतत्कथं वार्तिककृतो व्याकरणाधिकारिणो पलव्वचनविरुद्धविज्ञानान्मोक्षो वेदनेन वो यत इति सांख्यमतं दूषयित्वा तस्मात्कर्मसमुच्चयादेव
हेतुभावेन मुच्यते न तत्स्वभावात्मकं मुक्तो मोक्षो नित्यत्वकारणमिति सुक्तं तदपि स्वमतत्वे विरुद्धं स्यात् ज्ञानस्य मोक्षहेतुतायाः स्वयमेवोक्त
त्वात् यदि वा भावस्य मोक्षता स्वमतास्यानतदानवक्रियमाणः कस्याश्चिद्भावः फलमिष्यते इति च विरुद्धमेतज्ज्ञानकर्मसमुच्चयवादिनां
मोक्षमतिकर्मणोपि हेतुत्वात् तथा च व्याकरणाधिकारिणो न हि ज्ञानविधाने नकर्मसंबंधकारणमिति तेन सांख्यमतपरिष्कारमेवं द्वार्त्तिकं
यतः शुद्धं स्वमकृतस्य तज्ज्ञानं वेदनमोक्षहेतुतया न विहितं न चालौकिकेर्थे प्रमाणान्तरं क्रमते अतोस्य ज्ञानस्य यत्र प्रसक्ततः सामर्थ्यम
सीयते नदृष्टवत्तवमते मोक्षः स्वभावात्मक एवं भवति तदेवोपपादयति तत्रेति तस्मिन्कापिलमते विज्ञानमात्मनोकर्तृत्वं तथैस्य पर्यं राम
दाहिम कृतेविविक्तः प्रकृतेर्ज्ञानतस्तदा पुरुषस्य तत्कृतकर्मफलोपभोगाभावो न प्रकृतिः कर्मारंभते तदर्थाहितस्याः प्रवृत्तिर्निवृत्तार्थतस्या आ ३२

32

स्यात्तस्मात्स्थितमुत्तरकर्मणश्चपापस्यलेपाभिनाविशेषकदर्शनापोक्तानितानि भोगादेवक्षीणानि विपाकानि वाद्भूतफलानितानिनिवृपरनिवर्तमानानि
वैस्यात्मनोभोगजनकानिविप्रारब्धवृशात्म्बजनकानितदातामपिभोगतः क्षपयितव्यानि यदिलक्षचविवेकस्यमुक्तिर्दग्धपापापिकर्माणपुन्या
पफलमर्पयितुकामानतदापिकर्मफलदोषदर्शनजातविरागः कर्मणांपशृक्ष्मसभिमानेनावर्जयति सनैर्मितिकेएवकुर्यो यथास्मदभि
मताऽस्मत्कृतिनतांस्यस्यानिमीश्वर इति अपवातेरप्यस्मदभिमतं ज्ञानमेवानापस्याडुःखाभावायास्यपमितिअस्माकंतुनापंपक्षः
तत्त्वज्ञानविधिर्वैयर्थ्यापत्तेः तर्हितस्यतत्रएवमोक्षसाधनतासमतीतेर्नोक्तहेयेषामप्रयोजकत्वमितिचेत् अआमानएवशास्त्रस्यार्थवत्वात् किं
चसाधनतावोधनस्यप्रयोजनेतत्त्वज्ञानप्रवृत्तेः प्रयोजकत्वात् ज्ञानादेवोपपत्तेः यत्तुकश्चिदाह नामोतत्त्वज्ञानजन्मः क्लृप्तादेवदुःखितात्तदुःख
स्यात्यतोभोगादेवतदिनाशसंभवात् तावभावविनातत्त्वज्ञानमहत्वेणापितद्विनाशसंभवादितितन्न द्योरसाद्यारितोमयापितिवभा
वात् स्यादितिवाच्यमेवपिस्वर्गभिस्यकारणत्वापत्तेश्चपक्ष्यस्वर्गशरीरेस्यापयापितिव्यापतेः स्वर्गसाधनतोपपाद्नार्थकल्प्यमानशरीरे
कल्पतरमप्यापतिरूपतितिचेन्नहिचाग्रदुःखध्वंससाधनतोपपत्त्यर्थकल्प्यमानपादुःखत्वावस्थालक्षणः कल्पतत्त्वज्ञानमप्यापाक्षिदुःखे
समानाधिकरणदुःखप्रागभावसमानकालीनदुःखध्वंसत्वंजन्यतावच्छेदकंमानाभावात् अप्यांशकादिदुःखप्रागसमानकालीनदुःखध्वंसत्वा
दिनामैत्राहमानकालीनघटत्वादिनाचजन्यतास्यादितिचेन्मात्वनवाजन्यतातथापिचाग्रदुःखध्वंसस्यमुक्तिनेत्नेनविनेसितद्दवश्यक

मो २०
३३
त्वं किंच यद्यपि दुःखमात्रं पापमात्रसाध्यं तथापि समानकालीनदुःखप्रागभावासहकृतिदुः खं तत्त्वज्ञानिनामेव न सर्वेषामिति तत्त्वज्ञानज
न्यदुःखमिति स्थितेन तस्य दुःखमात्रत्वेन जन्मतावच्छेदकेनापि दुःखप्रागभावसहकृतत्वमिति विशिष्य तत्तत्त्वमिति चासद्दुःखसमतदपेक्षापां
तथा च तस्यापि तज्जनकत्वं सम्यगिति तेन बाधुनीयमिति तस्मात्तत्त्वज्ञानविधिवैयर्थ्यमिति । तद्दोषः किं च तत्त्वज्ञानेन दुःखमनुत्पाद्य तत् ध्वंसत्वे
नोत्पादयितुं शक्यमिति तत्त्वज्ञानं तदुपायस्तत्प्रध्वंसः दुःखोपाये महत्त्वमनुपपत्तिः तथा च तर्हि तपःप्रभृतिषु महत्त्वमिति चेत् परलोके महात
मर्थ्यमुद्दिश्य न तु तपोजन्मं न तेन दुःखमेव नाशयितुं न बलं तमेवानर्थं विनाशयितुं तत्साधनं वा कश्चिदुपादत्ते यदाहुः मध्वालिप्तान्नाद्विषपृक्त
स्य हृद्यस्पर्शेनेव रम्यमिति अमृतपानवदनतमेव शिरस्त्राणदैस्सवर्जं तदनिवर्तेत च दुःखैकसाधनाद्बलवतो दुःखमेतान साधनाद्यानतोपि
तावतो दुःखराशेस्तस्मादेतद्विनाशस्यावश्यकत्वात् तस्यैवार्थं नामं भवान् अपवर्गमिति को दुःखवन्साधनध्वंसो मोक्षः नन्वेदं दुरितं आत्मसे
ति कल्पे च ततध्वंसस्य नतियोगिसम्बन्धिहानिर्दुरिताधिकरणात्मनो हानिरित्येवं न तु सप्रपंचसंबंधविलयः त्रैधा हि प्रपंचो जीवं बध्नाति भोगा
यतनशरीरं भोगसाधनानीन्द्रियाणि भोगाः शब्दादयो विषयाः तदस्य त्रिविधस्यापि प्रपंचस्यात्यन्तिकं संबंधस्यात्यन्तिको विल
यो मोक्षः किमिदमात्यन्तिकत्वमिति सर्वोत्सन्नानां शरीरेन्द्रियविषयाणां विनाशोऽनुसन्तानाचानुसन्तिः कथमसन्तानुसन्तिरिति चेत्तदुसार एमो
कयोर्धर्माधर्मयोर्निःशेषयोः सततपरिक्षयात् सोऽयं प्रपंचसंबंधो बधविद्विमोक्षो मोक्षः इति कस्यचिन्मीमांसकंमन्यमानस्य मनीषितं पुरा ३३

द्वेषयंशतोरिन्द्रियविषयविनाशस्य स्वतः पुरुषार्थत्वाभावेन पापस्य पुरुषार्थत्वानुपपत्तेः दुरितध्वंसस्य स्वतः पुरुषार्थत्वं प्रायश्चित्तादिफले क्लृ-
प्तत्वाद्धि दुरितध्वंसस्य दृश्यप्रायश्चित्तविधिभिर्न तस्य तत्त्वं विनापर्यवस्यतीन हि तस्य दुःखसाधनस्य नाशे दुःखं भवेदिति तस्माभवत्विति दुःख-
प्रागभावस्यापि स्वोपयोगितयैव तस्य पुरुषार्थत्वमिति वाच्यं किं हि तेन प्रागभावस्य स्थापने विनापि तेन पूर्वं तत्सत्वात दुरितोनाकाले तस्य स्थि-
तेर्दुरितनाशार्थमेवेति आणतोपातं प्रागभावस्य दुरितेनैव सहस्थितेः अप्रतिप्रायश्चित्ते दुरितेन दुःखस्य कदाचिदवश्यजनने दुःखप्राग-
भावो न स्यात् पापाद् दुःखस्याशेषकारणोपस्थितिकालीनप्रागभावसत्वे दुरितनाशव्याप्यमहत्त्विति तस्मिंस्तदभावस्य नरकभोक्तरि
सत्वादिति चेत्तस्य दुरितानतिरिक्तदुःखाशेषकारणप्रागभावस्य सत्तां दुरितध्वंसत्वव्याप्यमानेतत्कल्पनेपि दुःखप्रागभावहीने पुरुषेन
तिष्ठतीति प्रायश्चित्तेन नाशितेपि दुरिते भावशेषफलं दास्यतीति प्रायश्चित्तं व्यर्थमेव स्यात् पापध्वंसस्यैव तस्य फलं स्वजन्यजातमेव
तिच्चेत्तस्य तत्र हि स्वत एव पुरुषार्थः ननु प्रागभावस्यापकत्वात्तथा अपप्रागभावस्यापकत्वमनानन्तत्वात् दुःखदेशेनैव नमद्वृत्तिरिति चेन्नस्ता
नतोपि न प्रवृत्तिः संभवति यस्मिन् प्रायश्चित्ते कृतेपि अवश्यं दुःखभोगस्तस्मैव पापात्तस्मादाघापितदालं प्रायश्चित्तानुष्ठानमनुष्ठे-
तिविचारवतः पश्चात्तापतप्तो नराणामतीकारोपपद्यते तन्माणाद् दुःखापिप्रपाल्य दुःखसाधनमेवेति तस्मात्पापजनाद्देव पापध्वं-

मी॰ र॰ ३४ समुद्दिशति ननु दुःखसाधनत्वेन ज्ञानमपेक्षते किं वा हि कण्टकनाशादौ हि पुरुषस्य प्रवृत्तिर्न दुःखाभावोऽसंभवति विनाप्यहि कण्टकनाशे
न चिरकालं दुःखानुसारदर्शनेन तस्य तदनुष्ठानप्रयोजकत्वात् तस्माद्दुःखसाधनत्वज्ञानाद्धि कण्टकादौ द्वेषस्ततस्तदभावः पु
रुषस्येच्छति तत्साधने प्रवर्तते इत्यकामेनापि वाच्यं तत्र गमनेतराभावात् तथैव पापं दुःखजनकत्वेन ज्ञातं द्वेषविषयः इति तदभावे पुरु
षस्येच्छा ततः प्रायश्चित्ते तत्साधनत्वेन प्रवर्त्तते एवं प्रत्यवायपर्यन्तानां द्वेष्याभावत्वेन दुःखाभावसाधारणो न हि पापनाशे दुःखाभावे दुःखाभावत्वे
34 न तत्साधनेन नत्वेन गौरवात् किंच दुःखाभावेऽपि न दुःखाभावत्वेनेच्छाविषयो भोजनानन्तरीयकस्य दुःखस्याभावेऽपीच्छापत्तौ
भोजनार्थं प्रवृत्त्यभावापत्तेः किंतु द्वेष्यदुःखं तदभावत्वेनैव तथा च लाघवाद्द्वेष्याभावत्वमेव वाच्यं ततः प्रकृतार्थे तावच्छेदकं सत् दुःखाभा
वदुःखसाधनाभावसाधारणं भवतीति हि सुखाभावोऽपि द्वेष्याद्यभावत्वेन न व्रतपापेऽपि पापे द्विषसाधनत्वज्ञानाभावान्न द्वेषः संभव
तीत्याहि स्वरूपयोग्यता फलोपधानं वा नाद्यः इह हि दुःखं प्रति स्वरूपयोग्यमन फलोपधायकमिति ज्ञानेऽपि तदभावात् न द्वितीयः
प्रायश्चित्तनाश्यपापे एव फलोपधायकत्वाभावेन द्वेष्याभावापत्तेरिति वाच्यं स्वरूपयोग्यतापापे व्रतपातात् फलानुपधायकत्वनिश्चय राम॰
सत्त्वेऽपि वधकर इति नातिप्रसङ्गः नन्वेवं प्रतिप्रतियोगिनि दुरितेऽफलानुपधायकत्वनिश्चयात् द्वेषो न स्यादिति वाकस्मिन्न तद्वेकम्य ३४
ति वाच्यं सत्यपि फलानुपधायकत्वेन भिन्नप्रायाभावात् तस्य महत्त्वरूपफलत्वेन कल्पनात् यत्तु फलोपधायकत्वस्य संशयनिश्चयस्ता

धा।ात्मज्ञानमेव कारणमिति तदप्युक्तं तथा सति तदुपायेन्निः कंपयमन्नमनुपपत्तेः न च विशेषदृष्टिर्नाम कंपायमहृत्तिः न च भवं तीव्रा चिरका
लमनुवर्त्तितुमर्हतीति पर्यायपर्यायाः भवन्ति येषां पर्येषां ज्ञानसाध्यत्वाद्वेति विशिष्टश्रुत्या तथ्यं मेऽउद्देश्यो भवति जन्मते च तत्त्वज्ञानेन न तत्त्वजन्मतावच्छे
दकं न वेत्यमन्दिति न तत्त्वज्ञानेनानुमापक्षितवदाहमेव प्रापनाशकं क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इति श्रुतेरिति चेन्न श्रुतिविरोधात् त
हि एवं वर्त्तेपनन्त्र स्त्नलोकमभिसंपद्यते न स पुनरावर्तते इति परमात्म्यमुपपस्य ब्रह्मलोकेनो समानस्यमात्रित्रिकाकशेषात् फलमाह नदुः ख
साधनस्य दृष्टिः तस्य निवृत्तिर्न स पुनरावर्तते इति तु ब्रह्मलोकमिति विशेषात् तस्याप्यनिवारणापत्तेर्न हि सामग्र्यभावात्तिकृतो भावश्चास्ते
भवति भावत्वात् अनादिसंसारावर्जितशुभाशुभकर्मबीजनाशत्वात् तज्ज्ञानस्य दाहत्वेन तेषु भस्मीभावे हि कारणाभावात्र वर्त्तते संसारः यः
प्रपतेत्यात्मज्ञानस्यापि कर्मशक्तिनाशकत्वात् आत्मज्ञानाग्निदग्धानि कर्मबीजानि न प्ररोहन्तीति तथा भगवता वासुदेवेनाप्युक्तं ज्ञा
नाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुनेति अत्र च सर्वपदं प्रारब्धेतरपरं अन्यथा विदुषः सद्यः शरीरपातापत्तेः श्रुतिश्च तस्य तावदेव चि
रं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्य इति न विमोक्ष्ये न विमोक्ष्यते प्रारब्धकर्मणा अथ संपत्स्यते ब्रह्मलोकमभिसंपद्यत इत्यनेन पदुक्तं
तेनेत्यर्थः अत एव तत्त्वज्ञानस्य कायव्यूहमुत्पाद्य भोगद्वारा शुभाशुभकर्मक्षयहेतुत्वेनैवाविकोक्त्यापात्तात्तस्या कायव्यूहज्ञ
कत्वे मानाभावात् कायव्यूहे तपःसमृद्धेरेव हेतुत्वात् किंच कल्पशतास्तिरभोग्यानां नारकानन्तानां च उर्वशीभोग्यानां च स्वर्गादीनां
कायव्यूहेनैकस्मिन् भोगः संभाव्यो न च तावता लब्धदुः खहरवपरत्वेव तानिवासनितत श्चैकदा सम्प्रद्रिशति ननुदुःखसाधनत्वेनज्ञा

श्री र. २५ पितावतोभोगः संभवतीति वाच्यं भवद्भिरनुपेयेन तावता वाक्यानां स्वस्वार्थत्यागानौचित्यात् पदेवं विधात्मलाक्षणिकावृत्तादेहाकार
विगमालक्षणनिःसनैमित्तिकानुष्ठानं संभवतितदाहुः श्रीशान्तिलानभिमानी कथं कर्मणि संन्यसेत् गलितश्चात्ततदाकर्मात्रविभागर
35 त्रिकपंदृष्टायजेदिति किंवा गच्छकर्मभिः प्रयोजनं मोक्षो हि ज्ञानेनाधीनः तथाचाह नास्त्यकृतः कृतेनेति मैवं यावद्देहभाविलाद्देहका
लेषुपिः उक्तं हि ध्यानेनित्यदीकृतमनसामपि स्नानमनहितानामपि शुद्धवानश्यतीवेति तद्देवं विधानामपिच्युत्यानदर्शनाततदाचनिम
नैमित्तिकाकरणेमसवायः स्यादिति कार्याणितानिवाप्यावर्जेदीयस्युत्रिविधस्यैनसानिवर्हणाद्वारेणापवर्गमहायीभवं तेवनास्यकृतः
कृतेनेति काम्याभिमायेणज्ञानानां हितकाम्याभिमायेणवापयोगस्यकर्मभिः किंप्रयोजनं तत्रदाशोभेतयदिप्रयोजनेष्यपमतः प्रमाणान्तरेणा
निर्णीयज्ञानिनत्वकुर्युः किंत्वभयस्मृत्युक्तत्वेविधायेव ममायमेतिसाएवंवर्तेयमित्यादिनचेहांगाञ्झमादेरमाराणमस्तिनचवाध्यवा
धकभावः तथाविधानामपिव्युत्यानसंभवात् तदाचकर्मकर्त्रादिविभागज्ञानमपिसंभवतीति सर्वत्रदेहज्ञानवन्निकर्मविधान
त्वलादेवाहिदं किंचयोत्रियपुत्राणामपिसंस्कारवशादपिमहत्तेः संभवाच्चावश्यं तत्कालीनोऽध्यासोऽपेक्षणीयः इष्टसाधनता
क्षिपः संस्कारात्मनाहतसाएवाह्यादविवक्षतिहेतुत्वसंभवात् यथापुष्करपलाशइतिश्रुत्याविदेहादिमत्वमात्मविदोऽवगम्य
मे नचाभिमानादर्थदेहादिमत्वंसिद्धचैवं कर्मणोज्ञानसमुच्चयपेक्षाएवेक्षापामविषयामध्येतोत्वेतिश्रुत्याकर्मफलसंबंधाभावए राम २५

वमत्वन्तराणादेर्नोक्तो द्वारं कस्यचित्तत्त्वज्ञानेनानुष्ठानाद्देवानन्दात्मकवस्तुनः भावी नाशो लाल्लारम्भकत्वमुपपद्यते ज्ञानकर्मसमु
च्चयपक्षेन चज्ञानविधानेन कर्मस्वरूपवारणमिति ब्याकरणाधिकरणो आवर्धिलक्ष: नतु कर्मजन्यत्वे मोक्षस्य भावरूपतायां स्वर्गादिव
त्क्षयितापत्तिः जन्यत्ववज्जन्यभावत्वस्याप्यप्रयोजकत्वात् यथा जन्यत्वेन विनाशिता ध्वंसोपि न श्यति नच प्रतियोगिनः पुनरुन्मज्ज
नापत्तिः ध्वंसध्वंसस्य प्रतियोगिहत्वलानंगीकारात् नच ध्वंसप्रागभावानवच्छिन्नकालस्य प्रतियोगिकालत्वनियमः एतस्य नि
यमः स प्रतियोग्यनुपलब्धिबाधितत्वात् एवं सति लाघवसहकृतप्रमाणाभावात् इत्यपि त्यान् किंच जन्यत्वेन जन्यभावत्वेन वा ध्वंस
प्रतियोगिताकेन प्रमाणेन गम्यते घटपटादीनां ध्वंसप्रतियोगिकत्वग्राहकं प्रमाणमेव जन्यभावत्वजन्यभावमात्रयोरपि ध्वंसप्रतियोगिता
प्रतिकारणतां गृह्णातीति चेत् स्यादेवं यदि ध्वंसत्वमेकं प्रमाणसिद्धं स्यात्तदा तु वा तथापि तेन कामेन स्वर्गयोग्यस्यापि सह कार्यविरह
त्वात् उपधानं स्वर्गादेः कालविशेषावच्छिन्नत्वस्य श्रुतत्वात् सं तत्र स्वसाधनसाधनत्वानेनाकारेरपि असंतदुःखविज्ञानमेव नाश
कं कस्यचिन्मोक्षस्य तत्र न तत्पुनरावर्त्तनं इति श्रुत्या न तत्त्वबोधनाज्जन्यभावत्वेन तदनुमानमागमबाधितमेव तद्यथेह कर्मचितो
लोकः क्षीयते तथापारत्रिकमपीति सकाम्यकर्मफलस्य क्षयित्वमनुवदति अन्यथा नाहेतिश्रुतिबाधापत्तेः नच मोक्षस्यापि अवि
रोधेन विनिवेशसंभवे विरोधबाधानुचितौ वस्तुतस्तु परमानन्दरूपो मोक्षो न जन्यः सति ज्ञानकर्मभ्यां अभ्यवायसाभिरुपपद्यते

गी॰ र॰ ३६ यदाहुः विजयत्वात्मैवैतम मानंदो व्यज्यते च यः य एव निरवविभुत्वादितेनात्मानैवमुच्यते ब्रह्मलोकमभिसंपद्यत इति श्रुतिरपि तत्सम्याभिन्न
भिव्यक्तिपुर्ष्यो यदेवं वदंति अभिव्यक्तिस्तु मतिविंधकापनयेन यथा लोकस्यांधकारापनयेन घटव्यंग्यकतात येह स्तोप्यानंदस्य ज्ञा
नस्य च शुभाशुभकर्ममतिवंधात्स्वं धे विषयविषयिभावो न जायत इति तदपनयनमेव तथा च काशिकाकृतस्तत्सिद्धमानंदात्मा
स्मुक्षितैपनिषद्शानकर्मोपायो मोक्षो निरस्य यमानंदो व्यज्यते न तु स्वर्गवत्कार्य इति यन्तु तत्साक्षात्कारस्य कारणमिति तन्न
36 वनुत यापिकरणांकिमितिवाच्यं न तु मन एव तथा अवागमनाः इति श्रुतिविरोधादिति पार्थसारथिमिश्रोक्तिविलवांस्तदसत आ
नंदसाक्षात्कारो मुक्तिस्तत्माकालीने मतः संवंधेपि मोक्षावस्थामधिकृत्य सोल्कमनस्कत्वं न विरुध्यते अथ विकल्पकात्मकमनः
मति वेधिके यश्रुतिः कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येवं श्रुतस्वरूपेण तादृशधर्माभावे मनसोप्यभावात् यत्वात्म
न आनंदरूपत्वेमानमेव नास्ति आनंदशब्दश्च गीतश्रवणस्त्रियालिंगनचंद्रदर्शनमधुरास्वादादिजन्य आह्लादमेवाभिधत्ते
न चैवं रूपत्वेत्यात्मनो मानमस्ति यथा हि वैषयिकसुखेष्वानंदरूपत्वं प्रत्यभिजानीमो नैवमात्मनि प्रत्यभिज्ञात्माकं यत्र एव संवि
त्रानमानंदं ब्रह्मेति तद्धर्मधर्मिणोरभेदाश्रीलोत्पलादिवत्सामानाधिकरण्यं दृष्टव्य गुणमात्रविवक्षानामपि शब्दानां गुणिनि राम
प्रयोगो यथा शीतो मधुरो रसः स्निग्धो गुरुश्चेत्रिरसशब्दस्पदद्व्यः यथा शीतादिशब्दसामानाधिकरण्यानुपपत्तेः किंचानंदत्वेवाप ३६

लब्ध्वानंदी भवतीति मलपस्य पनिर्देशात् तस्मानंदयोर्भेदो न युज्यते तथानंदं ब्रह्मणो विद्वान्नएको ब्रह्मण आनंद इति षष्ठ्या आ
नंदस्य ब्रह्मातिरिच्यते किंच न मे सुखं किंचिदपि किंतु दुःखमेव केवलं ममेति हृदयाभावे दुःखानुभवे चानुभूयमानस्यात्मनः कथमानं
दरूपता स्यात् किंच सुषुप्तिमुक्त्योर्मुक्तिः केवलत्वं सत्तानुहृत्सन्नन्नह्निमात्रं तु भिन्नमित्यवचो संमतिप सुषुप्त्यनुभवस्यास्माक
मप्यस्ति तथा च श्रुतिः एताः प्रजा अहरहर्ब्रह्मलोकं यान्ति अहरहर्गच्छंतीति न चास्माकं तत्रानंदानुभवोस्ति तस्मान्निरानं
द एव मोक्ष इति केचिदाहुः तदसमीचीनं तथाहि प्रिये हि भेदाभेदवादिनश्च भय मप्यपपन्नं आनंदत्वेनाननुभवस्य भिन्नत्वात् प
र्यवे ष्वपि क एवानंदपदाभिधेयस्तत्र मानोऽयं कथ्यात्मिकाभिमानिका ह्लादिपितत्वयोगात् तस्मात्सर्वसाधारणमा
नंदसाधारणानिवाहत्वधिकारणमायेन तत्त्वमपदैर्विदितमपोनाभिलोपिवर्णनेन तदाको विरोधः रसं ह्येवायं लब्ध्वेति श्रुपमपोऽश्नुति
दृष्टाङ्गी वस्यानंदत्वतानन्तज्ञगद्रूपास्यानंदरूपतायावाधिका आनंदं ब्रह्मेति विजानात्सुपनीत्सर्थे न चानंद आनंदपि तु स्वमर्थरूपसा
यो ब्रह्मण आनंदरूपतास्ति हेतुनि न परस्तादुलापवैकल्पिकमात्र पाणि पं आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्निसत्र च ब्रह्मपदमनन्यग
तिकतयाजीवपरं षष्ठ्यार्थश्चालायत्वं एवमेको ब्रह्मण आनंद इत्यत्रजीवस्यमोक्षे यश्च माणास्यानंदः स एक एव न तु वैषयिकादिवन्नो
नेकार्थः सुषुप्त्यनुभवे त्वेवमतत्त्वमहमसाक्षिमिति परामर्शात्सुखमित्यस्य स्वरूपदित्यर्थः तद्ब्रह्मत्वं ब्रह्मात्मकमेवैषयिकसवि

मी. ६०
३७
37

घपसंनिकर्षेणाभावात्ततस्त्वमिथ्यावाद एवायं नानंदानुभवस्त्वत्रास्तीति यत्तु न मे सुखं किंचिदितितदभिमतस्यानुभवादेव यत्तु सुखवि
शिष्टात्मानुभवः पुरुषार्थो न तु सुखमात्रानुभवो न च सुखमात्रात्मानुभवः संभवति विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति श्रुत्यैव निषेधादिति नह्यति
नु दुःखस्यैव पुरुषार्थत्वात् इष्यते तु सुखं नित्यं समस्तेतत नु कामात्मकं गुणगणपमेदत्वादिनां सुखेन सह वैशिष्ट्यमस्ति वस्तुतस्तु सुखत्वमात्मात्
क्रियमाणत्वेन कदाचित्सुखपुरुषार्थस्यानेवहितसुखस्यापुरुषार्थत्वान्न तु सुखविशिष्टस्यात्मसाक्षात्कारत्वेन न च सुखस्य मासाक्षात्कारदशायामात्मापि स्फुरती
त्यनुभवसाक्षिकमेतत मुक्तेरप्युवहितत्वमात्र कालेजातस्यैव तात्साक्षात्कारस्यमुक्तत्वस्यापाम नुहृतिस्वीकारेणाश्रुतिविरोधाभावात्त्वम् अशरीरत्वाव
त्तं तेन प्रियाप्रिये स्पृशतः स्पृशतः प्रियाप्रिये सहचर्याद्वेषुपिकादिसुखपरः हेतुनिर्देशोऽप्युपपन्नोऽशरीर इति भोगो हि जायमानः शरीरावच्छेदेन जा
यते तदभावे च कथमात्मानंदस्पर्शतः कथमात्मसुखस्यप्रयोजनतामिति भावः मोक्षस्यानंदरूपतानु सुखवर्गः स्यात्तर्वान्मुमविशिष्टत्वादिति
न यतो भगवतो जैमिनेरपि सम्मतः एवपदं त्वत्राशंकोऽवान्मुमुक्षुमपि स्वप्राप्ति स्वर्गपदं चातिशयिनस्सुखवाचित्व साक्षेपिकातिशयिपुण्यकर्म
मात्रस्य फलं मोक्षस्तु नापेक्षिकातिशयप्रशालीत्वान्न कर्मेतोः फलमित्याशयः इदं तु विचार्यं जीवस्यानित्य आनंदो नित्यो स्येव कुतः सिद्धया
वेति हि वाक्यानि ब्रह्मानंदपराणि ब्रह्मणश्चरूपतो वा रमानि तानि जातानि जीवंति यत्प्रयन्त्यभिसंविशंतीति तद्ब्रह्म तद्विजिज्ञासस्वेति वाक्या
द्रूपास्यमात्रपरः प्रत्यानंदं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितमिति श्रुतिरेवमभाणांतरावि हरुं सुहृदेपि मम मा गामेव काशिकायां श्राका शिरस्तु चरितमि राम०
३७

ग्रैस्तदपि जगदुपास्यपरमेवप्रतिभातीति चेन्न तस्य संबंधाभावान्मोऽस्मिन् प्रतिष्ठितमिति सर्वस्याविशेषेन तत्प्रतिपादनं नोपपद्यत इत्यत्र ब्रह्मपदेन जीवस्य
लक्षणापित्वात् आनंदमित्यानंदवृत्तिलाक्षणिकं मधुरः स्निग्धो रस इतिवत् छांदसो वा लिंगव्यत्यासः सुपधर्मः मतयो याभ्यसयोतत्वेनानंद
घनत्वाद्रूपमिति वार्थः ब्रह्मलोकमभिसंपद्यत इति वाक्यशेषाच्च भावापत्तिः फलं श्रूयते तथा ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिवाक्याच्च न च ब्रह्मस्वरू
पता भवनं योग्यमिति ब्रह्मणोऽपि आनंदः सजीवे सा भागाक्रियमाणात्मना मापतेत तस्याखाल्काशवान्न भवतीति फलितोऽर्थः ततश्च जीवे पूर्ववृत्ति
सहत्वविरहेऽपि नस्तातिरिति तु नवीनाः स्वसमानाधिकरणदुःखाधिकरणक्षणाद्वृत्तिदुःखध्वंसो मोक्षस्य चोक्तेष्टत्वाविषयत्वात् तत्साधनतया
प्रतियोगिनो दुःखस्यापि उपादेयत्वमिति तु केचित् तदपि वेदविरोधादुपेक्ष्यमिति न तु प्रतियोगितापि पदार्थांतरं न हि स्वरूपसंबंधेन तत्कार्य
निर्वाहः संभवति तथा हि घटो नास्तीत्यत्राभावेन सह घटस्य कः संबंधो घट एवेति चेन्न घटस्य संबंधत्वे प्रमाणाभावात् घटत्वमिव न वा संभवति
संयोगसमवाययोरेव संबंधव्यवहारस्य लोकसिद्धत्वात् भाक्त इह संबंधव्यवहार इति चेत्तर्हि नास्त्येव संबंध इत्यापतेत् किंच घटस्याभावत्वे च स्वात्मं
क्षेणज्ञानतोऽपि न हे घटो नेत्यत्रान्योन्याभावस्यापि तथा प्रतीतेः इति व्याप्तेः स्वं न वा अन्योन्याभावभिन्न इति सा भावत्वे तत्राप्यनुयोगस्य सत्त्वात् भवन्मते घटा
देरेवाभावत्वेन तस्य नित्यत्वाभावाच्च घटोऽपि ज्ञानात्मनास्तीत्यत इति चेत् तत्र तथापि तद्घटत्वसर्गाभावाव्याप्तिः प्रागभावध्वंसयोरव्याप्तिश्च तर्हि नित्य
घटे नष्टे घटो नेति चेद् स्वत्वे वा तदन्योन्याभावभेदो न संभवति सर्वस्यैवाभावस्य भावात्मकस्यान्योन्याभावात्मकतापत्तेः लोकानात् नहि अन्योन्याभावत्वे

मी॰ र॰ त्वस्य तामभावत्वमेव तन्नैव तत्स्वरूपं तु नत्र दसंताभावत्वमेव अस्ति हि प्रागभावप्रध्वंसात्यंताभावेष्वान्योन्याभावत्वाभावः न चाभावेनाभावः सं
३८ भवति भावांतरमभावो हीति सिद्धांतादिति वाच्यं तेषामपि भावांतरात्मकतयांगीकारादिति चेदस्त्वेवं तथापि सदातनसंसर्गाभावत्वमसं
ताभावत्वमिति तन्मते विशेष संसर्गाभावत्वमप्यापि न निरुक्तं प्रतियोगिवृत्तित्वाभावोऽत्यंताभाव इति चेन्नघटस्य कस्यचित्प्रतियोगिमयो भावो वृत्ते
तद्रसतिव्याप्तिः स्वप्रतियोगी सत्त्वाव संतानानुगमः अन्योन्याभावत्वाहतिरन्योन्याभावत्वाभाव इति तन्निर्वाच्यमिति चेत्किं हि तत्संसर्गा
38 भावत्वात्यंताभावत्वातिरिक्तं तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिति चेन्न तादात्म्यघटितद्वित्वसाधारणधर्मत्वादननुगमः किंच घ
टेऽन्योन्याभावेपीत्यव्याप्तिः अत एव प्रतियोगिसमानाधिकरणोऽभावोऽन्योन्याभावः सामानाधिकरण्यमेककालावच्छेदेनैकदेशे एकाव
च्छेदेन वर्तमानत्वं तेन ध्वंसप्रागभावावाप्यत्यंताभावेषु नातिव्याप्तिरित्यपि निरस्तं घटस्य कस्यचित्प्रतियोगिनासामानाधिकरण्यसा
तिप्रसक्तत्वात्स्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्याननुगतत्वेन माऽगुक्तदोषात्तद्धारासंबंधांतरेणाप्रतियोगिप्रतिसंबंधांतरेणासं
सर्गाभावे गतिमान्निरस्य एकसंबंधावच्छिन्नत्वविवक्षायामपि गगनान्योन्याभावाव्याप्तिः गगनाधिकरणाप्रसिद्धेः अथ प्रतियोग्यवृत्तिः
सार्वदिक्काभावोऽन्योन्याभावः न च कालान्योन्याभावाव्याप्तिः दैशिकसंबंधेन तद्वत्त्वाभावस्य विवक्षितत्वात् इति चेन्न एवंस्वलक्षणे तद्दोष एमं
तादवस्थ्यात् स्वमते तत्तायामपि वस्तुत्वजातेः स्वीकारेपि वस्तुत्वाभावस्य संबंधांतरावच्छिन्नस्य तत्ताद्वृत्तित्वाभावात्तत्रातिव्याप्त्यापत्तेश्च ३८

एतेन तादात्म्यारोपजन्यप्रतीतिकाभावत्वमन्योन्याभावत्वमित्यपि परास्तं तादात्म्यस्याननुगतत्वात् आरोप्यसहेतुत्वे मानाभावात् बाधा
त्त्व तथाहि न तावदनाहार्यारोपत्वं यातस्याभावग्रहविरोधित्वात् नाप्याहार्यारोपत्वं तस्याभावग्रहात् प्रागसत्त्वात् पक्षेवं सति संसर्गाभा
वकालेऽन्योन्याभावोपि गृह्येतेति तन्नेत्यापत्तिः अथ वारोपनियामकमेव तन्नियामकं तस्योभयसिद्धत्वात् प्रागपि चानुमानिकाभावग्रहे
तस्य कारणतानकत्वादितिचेत् तथापि तत्र सोऽभावाव्याप्तिः अथ संसर्गाभावान्यविषयत्वं तदितरेतराभावः किंच ज्ञानघटितमन्यतावच्छेदकं
न तावदन्योन्याभावज्ञानत्वं तस्य प्रथमतोऽन्योन्याभावत्वाज्ञानेऽज्ञानात् न च तादात्म्यारोपानन्तरं याऽभावबुद्धिर्जायते तद्बुद्धित्वं तस्यामे
न्याभावत्वाज्ञानेऽपि शशकग्रहे वस्तुतोऽन्योन्याभावबुद्धेरेव तथात्वादिति वाच्यं तथापि जन्यत्वावच्छेदकं पदितस्त्वानत्वे तथा सति तज्ज्ञाना
विषयेऽव्याप्तिः अथ संसर्गाभावान्यविषयत्वं नदेतरेतराभावः किंच ज्ञानघटितमिदमन्योन्याभावत्वमतीन्द्रियज्ञानवादिनां नमतस्य योग्या
नुपलब्धिग्राह्यत्वं नापि मतस्य ज्ञानवादिनामपि चाक्षुषमविनुमर्हति अथ संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तथा च संबंधावच्छिन्न
प्रतियोगिकत्वमन्यमभिन्नभावत्वमेवान्योन्याभावत्वं ध्वंसस्य प्रागभावस्य च प्रतियोगितानसंबंधावच्छिन्नेति तत्रातिव्याप्तिवारणाय निरू
पकमिति चेन्न विशेषणाविशेष्यभिन्नत्वे सति विशिष्टप्रत्यक्षविषयत्वं हि संबंधत्वं तथा चान्योन्याश्रयः अथ संबंधत्वमनवच्छेदकोपाधिः तर्हि त
दपि पदार्थान्तरमिति विभागव्याघात इति चेन्न मनसि वक्ष्यते तत्रेति चेत् सत्येवं तथापि संबंधत्वे तादात्म्ये व्याप्तिरव्यभेदेनाविशिष्टज्ञाने तस्मत

मी॰ र॰ ३९ यत्वात् तद्घतारात्मनं घटत्वादिति तैरिति कौ मसमयोन्याभावस्यापि संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं दुर्वारं अपसंवंधस्यावच्छेदकतायामत्वमेवे
तिवेन्न अरोपस्य हेतुतायां हृषितमापत्वात् तत्तु स्वमाप्यत्वात् विनष्टघटस्य घटप्रमित्यनंतरं घटध्वंसस्य प्रत्यक्षे व्यभिचाराच्च किंच नित्यत्वं प्रागभावाप्र
तियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वं धान्याधारसमवायानाधारोऽभावः प्रागभावो न तु प्रतियोगिजनको ऽभावः कारणतायामनन्यथासिद्ध
येनियमांशेकान्योन्याभावगर्भत्वात् ध्वंसस्य प्रागभावप्रतियोग्यभावः न तु जन्याभावो न्योन्याभावगर्भतापत्तेरिति चेन्न गंधानाधारत्वं परि
गंधाभावाधारत्वं तदा जलाघवच्छेदेनाप्यमपि समपक्षत्वेन्नित दृष्टित्वात् प्रागभावस्यासंभवः अतएव गंधाधारत्वाभाववत्वमपि न यदि च
गंधाधारभिन्नत्वं तदात्माश्रयादिः नतु मीमांसकानां तादृशसमयेऽप्यसंभवः न बाध्वंसादिप्रसंग विनाततस्माशिद्धिः ननु गंधत्वस्याधि
करणानधिकरणसमयवृत्तिकार्यमात्रवृत्तिजातित्वादिति तत्किंचिद्भिरिति चेन्न गंधवत्त्वस्य पक्षतावच्छेदकस्यान्योन्याभावगर्भत्वात् स्या
द्याप्रसिद्धिश्च स्वत्वाननुगमात् जातित्वस्य नित्यत्वघटितत्वात् समवायस्याप्रसिद्धेश्च अथ नित्यत्वं गोत्वव्यापकत्वं इदं च कालिकं
यात्वमिति चेन्न तद्भिन्नसमानाधिकरणासंताभावाप्रतियोगित्वं न चान्योन्याभावः कोपि तथा सर्वस्यैव तत्प्रतियोगितावच्छेदात्मक
त्वात्संताभावसमानाधिकरणत्वात् न चातएव प्रतियोग्यसमानाधिकरणसंताभावविशेषणं देयमिति वाच्यं तद्भिन्नप्रतियोग्य एमं
धिकरणावृत्तित्वाभावः सर्वेषामभावानां प्रतियोग्यधिकरणे महाकालेवृत्तेः नापि प्रतियोग्यभावाधिकरणावृत्तित्वं वैयर्थ्यात् असंता ३९

39

मी० र०
४०
40

भावस्याप्यनिरुक्तेश्चनचमतियोग्याधिकरणाभिमतइतित्वं अत्राप्यापत्तेः ~~तस्मात्संसर्गाभाव~~त्वान्योन्याभावत्वमतीतिवत्तासद

र्पांतरेइतिनचैवंतद्भ्रान्त्येश्च तर्भावेपि तु शक्यैतस्मैकमात्रवृत्तित्वात् अन्यथासामान्यापत्तापापत्तेरितिचेदत्रब्रूमः अनयोरभावत्वव्याप

योरभावत्ववद्भावपदार्थयोरेवांतर्भावः योग्यानुपलब्धिगम्यत्वेनैवाभावस्यविभागात् प्रागभावध्वंसत्वे निरुक्ते एवत्वावानुक्ते संबं

धत्वंतुसामान्यांतर्गतमनुगतमसत्यविशुद्धत्वमेवसामान्यत्वंपदार्थविभाजकंतदाश्रयोद्विविधः भावमात्रवृत्तित्वादितरश्चआद्योजा

तिरितिव्यवह्रियते अंत्यस्यत्वंचोपाधिरितिशक्तिरपितत्स्वेनतदंतर्भूतैवास्त्विति चेन्नतस्यायास्तन्नवृत्तितापात्ययुपगमात् इति पस्यप्रमेय

स्यैतास्यानेकवपितुमिच्छास्ते विद्यालंकृतिकृतिनः कृतिरेवाकस्यतांतेन १ किंचाथुनाथस्यकृतिनः कृतिः कौशलशालिनी मी

मांसातत्वजिज्ञासोर्भवितानंददायिनी २ ॥ ॥ इतिविद्यालंकारश्रीरघुनाथभट्टाचार्यकृते मीमांसारत्नेमनागप्रमेयविवि

रणात्मकेप्रमेयपारायणाख्यो द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः श्रीरामः श्रीसंवत् १८०४ ॥ २ ॥

रम०
४०

वस्ता ८ अंक ४३५८

मीमांसा:

न्याय